

Poliszémia az állathangutánzó szavakban

1. Bevezető

1.1. A téma kutatásának előzményei

Az állathangutánzók és -hívogatók iránti érdeklődésem felkeltésében nagy szerepe volt az 1976-ban megjelent somogyi (ÁhS.), majd az 1987-ben közzétett vasi, muravidéki (HiV.) nyelvatlasznak. Meglepett e munkák adatbősége, és tanulságos volt számomra a bennük található tájszavak újszerű elemzése. Ellenőrizvén tájszóismeretemet megnyugtatóan, hogy az említett adattárak szavainak nagy részét ismerem. Feltételeztem, hogy a somogyi nyelvatlasz igéivel szinte azonos tájszavak a baranyai Hegyháton is fennmaradtak, így gyűjtésükre még van esélyem. Az egyre bővülő tájszógyűjteményembe (1990–2000) felvettem az állathangutánzó szavakat is. A szavak szótárba rendezése során erősödött meg az a felismerésem, hogy az állathangutánzó szavak nagy része poliszém jelentésű. Ezt a tényt igyekeztem következetesen figyelembe venni az egyes szavak alap- és mellékjelentéseinek elkülönítésében.

Az állathangutánzó szavak egy részében végbemenő jelentésváltozás vizsgálatában jól tudtam hasznosítani a magyar jelentéstani irodalom fogalomrendszerét (KÁROLY 1970: 215–267) s különösképpen ZSILKA JÁNOSnak a jelentésintegrációt kifejtő gondolatait (1975: 172–173). Új szempontokkal gazdagította ismereteimet HADROVICS LÁSZLÓ jelentéstörténeti könyvének a szójelentés mozgatóerőiről szóló fejezete (1992: 65–73). SZABÓ JÓZSEF nemrég megjelent könyve (2007) pedig arra inspirált, hogy a népi szemléletmód vizsgálatát érdemes kiterjeszteni az állathangutánzó szavak körére, mert a valóságismeret szépen tükröződik ezekben a nyelvi reliktumokban is.

Régóta foglalkoztat az is, hogy az állathangutánzó szavakban hogyan fejeződik ki az embernek az állatokhoz való viszonya. Ismerjük e szavak valóságra utaló tartalmát? Mit tudunk a hangutánzók stílusértékéről? Milyen egyezések, eltérések lehetnek az állathangutánzók használatában? Van-e lehetőségünk arra, hogy állathangutánzók nyelvi rendszerét vizsgálva a szavakat megalkotó és használó emberről, magunkról is újszerű felismeréseket fogalmazzunk meg? Ez utóbbi szempontra THOMAS A. SEBEÖK tanulmányának következő gondolata hívta fel a figyelmemet: „A nyelvből kiinduló, széleskörű, átfogó kommunikáció-kutatási, közlés-kutatási elemzésre [az állatok kommunikációjának kutatásá-

ban] még nem került sor. [...] Mivel minden tudományos rendszernek van biológiai komponense is, a megfigyelt nyelvi rendszer a m e g f i g y e l ő t is magába foglalja” (1965: 306, a kiemelés tőlem: P. J.).

1.2. A tanulmány célja

A dolgozat címében megjelölt témát sokféle megközelítésben lehet vizsgálni. Gyűjtött adataim alapján főleg arra a kérdésre kerestem választ, hogyan jöhetett létre a poliszemantikus jelentés az állathangutánzó szavak bizonyos részében. A huszonöt szócikkből álló adattáram lehetővé tette, hogy az elemzett állathangutánzó szavakat fogalmi körök szerint is elrendezzem. Célszerűnek látszott, hogy kitérjek erre a kérdésre is: az állathangutánzók alakváltozataiból (*lefetyél, lafátyol; lefetyél, lafátyol*) miként jön létre önálló lexéma a szóhasadás révén. Érdeklődésre tarthat számot az, ha tömör formában utalok a poliszemantikus állathangutánzó szavaink keletkezésének hozzávetőleges pontosságú időpontjára (a TESz. alapján). A vizsgálatok során foglalkoztatott továbbá az a probléma, hogy létezik-e az állathangutánzó szavak körében szinonímia. Megállapíthattam, hogy egy-egy elemzett szó alapjelentéséhez kapcsolódó szóhangulati értékeket (egymáshoz viszonyítva) bizonyos értékskálán ábrázolni lehet. Minthogy a gyűjtött adataim forrásai főleg a dunántúli szóföldrajzi gyűjtemények és tájszótárak, a relatíve kis terjedelmű adattáram módot ad bizonyos nyelvföldrajzi sajátságok megfogalmazására is.

1.3. Kutatásmethodikai kérdések

Az állathangutánzó szavak p o l i s z é m j e l e n t é s é t főleg a tájszótárak jelentésdefiníciói alapján lehet megállapítani. A vizsgált nyelvatlásokban (ÁhS., HiV.) még csak utalás sincs az adatlapokon szereplő szavak mellékjelentéseire, mert e speciális szógyűjtemények szerzői-közzétevői a szavaknak csupán a primér jelentését rögzítették; így a hangutánzó szavak elsődleges jelentéseihez kapcsolódó másod-, harmadfokú stb. jelentések bemutatására nem is vállalkozhattak. Az állathangutánzók mellékjelentései (származtatott jelentései) kialakulhattak az adott nyelvjárásokban, és innen kerülhettek át a köznyelvbe; de az is lehet, hogy a köznyelvben kapcsolódott először az alapjelentéshez mellékjelentés. Mivel a tájnyelvi szavak a köznyelvben is előfordul(hat)nak, az ÉrtSz., a TESz. és az ÉKsz. is elkülönítve közli a két nyelvréteg (nyelvjárás és köznyelv) szójelentéseit. Ezek a szótárak sok segítséget nyújtottak számomra. Ha tájszótárainkban csak egy jelentés szerepelt egy-egy címszónál, akkor az ÉKsz., az ÚMTsz, és a TESz. alapján tudtam besorolni a kérdéses állathangutánzó szót a poliszemantikus jelentésű szavak közé. Például a *nyervog* '⟨A macska⟩ nyávog.' jelentés mellett a BüTsz.-ban ugyan nem szerepel a '⟨Kisgyermek⟩ nyivákolva sír v. veszekszik', de mindkét jelentést feltünteti az ÉKsz. (a 2. jelentést ritk., de köznyelvi jelentésként), így a *nyervog*-ot poliszemantikus jelentésű szónak tekinthetjük. Ezt megerősítik az ÚMTsz. és az AmTsz. *nyervog* szócikkének jelen-

tésdefiníciói is. Itt említem meg, hogy tájszótárainkból bizonyára azért hiányzik több szónál a köznyelvnek minősülő másodlagos jelentés, mert máig érvényben van ez a „szabály”: a tájszó nyelvjárási, népnyelvi jelentése mellé nem érdemes felvenni a köznyelvi(ke)t, mert ezek megtalálhatók a köznyelvi szótárakban. S ha mégis fontosnak látszik ez az információ, akkor elég ez a rövid minősítés: 'kny.' (lásd PESTI 2010: 144–146).

Nem problémamentes a jelentésváltozás típusának megálapítása sem. Több esetben a tájszótár példamondatainak tartalma alapján lehetett csak eldönteni, hogy egy-egy hangutánzó szó állatra vagy emberre vonatkozik-e. A poliszémia kialakulásában fontos tényező az adott szó valóságra utaló tartalma, denotatív jelentése. Ennek ismeretében tudunk kapcsolatot teremteni a szó alap- és mellékjelentése között. Ha tudom, hogy a *viribül* elsődleges jelentése ('kacsa) csőrét vízbe dugva hörpöli a vizet') kacsára vonatkozik, és arról is van tudomásom, hogy kisgyermek vagy akár felnőtt is tud *viribülni* ('kacsához hasonlóan, bugyborékolva inni' és 'hangosan, illetlenül, szürcsölve enni'), akkor létrejöhét gondolkodásomban a két jelenség összekapcsolása.

A jelentésváltozás nyelvi-stilisztikai eszközei: a *metaforikus* és a *metonimikus* névátvitel példái találekony gondolkodásmódra, egyúttal a nyelvi ökonómia szándékára is utalnak (KISS 2003: 50–51, HANGAY 2004: 494–495). Ezért tartottam fontosnak, hogy a poliszémia jelensége mellett feltüntessem a névátvitel típusát is. Mivel a két típus funkciójában átfedések lehetnek, elkülönítésük elég nehéz. Kérdőjel mutatja ilyen esetekben a minősítés bizonytalanságát.

1.4. Az Adattár szócikkeinek szerkezete

A félkövérrel kiemelt címszó után az adat forrásának rövidítése, majd dőlt betűvel az állathangutánzó szó következik betűhíven, a forrás szerint. A nyelvi adat valóságágrészletre utaló szerepét jelzik ezek a megjegyzések: emberre és/vagy állatra és/vagy természeti jelenségre vonatkozik-e az adott szó. Poliszémia esetén közlöm a szó jelentésdefinícióit; mégpedig a jelentésszerkezeti összefüggések szerint úgy, ahogy ez az ÉKsz.-ben és az ÚMTsz.-ben megvalósult. Számok érzékeltetik, hogy egy-egy állathangutánzó szó az adott forrásban (főleg a nyelv-atlaszokban) — a többi szóhoz képest — milyen arányban fordult elő a gyűjtés idején. Végül rövidítések mutatják a jelentésváltozás (névátvitel) két típusát: a metaforikus és a metonimikus jelentésváltozást.

1.5. Az Adattár rövidítéseinek jegyzéke

Á csel. = az állat cselekvésére vonatkozó hangutánzó szó

Á ha. = az állat hangjára vonatkozó hangutánzó szó

Á vis. = az állat viselkedésére utaló hangutánzó szó

Áhu. = állathangutánzó szó

Áhu. sz. = az állathangutánzó szó viszonyított száma a forrásban

E besz. = az ember beszédére (is) utaló hangutánzó szó
 E csel. = az ember cselekvésére (is) utaló hangutánzó szó
 E ha. = az ember által keltett egyéb hangra utaló szó
 E vis. = az ember viselkedésére (is) utaló hangutánzó szó
 Hu. = hangutánzó szó
 J₁ = alapjelentés (jelentésmag) a címszóban, illetve annak változatában
 J_{2, 3 (stb.)} = másodlagos, illetve harmadfokú stb. jelentés, azaz mellékjelentés
 Metaf. = metaforikus jelentésváltozás
 Meton. = metonimikus jelentésváltozás
 Nyelvi-stil. eszk. = a jelentésváltozás nyelvi-stilisztikai eszköze
 Polsz. = poliszémia
 polsz. = poliszemantikus kapcsolat
 Tá. = tárgyra, dologra vonatkozó állathangutánzó szó
 Ter. jel. = természeti jelenségre utaló állathangutánzó szó
 Ter. ha. = a természet hangját utánzó szó
 → = a jelentésfejlődés iránya
 ~ = a címszóval egyező adat a forrásban
 | = tagolást szolgáló jel.

2. Adattár

A vizsgált állathangutánzó szavak felsorolása (a jelentésdefiníciókkal együtt) és a szavak minősítése a poliszémia szempontjából:

cikákol ÁhS. 115: ~, *cikákó* A tömött réce hangja, ha melege van. – Csak két adat a forrásban. | HiV. 22: *cikákul*, *csikákul* 1. A tyúk, ha a torkán megakad valami. – 6 adattal. | HiV. 111: *cikákul*, *tikácul* 2. A fuldokló ember nyitott szájjal lélegzik. – A címszavakra 2-2 adat. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha.) és így is J₂ (E ha.) → J₃ (E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., ill. meton. | ÚMTsz.: ~, *cikákul*, *cikákó* 1. (Ember, állat) főként, ha vmi a torkán akad, az előbbi es. sírás v. nevetés közben is krákogva, köhögve fuldoklik, levegő után kapkod. 2. Köhécsel. 3. Öklendezik. – Kevés adat. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha.) és J₃ (Á ha.) → J₄ (Á csel.) és J₅ (E ha.) → J₆ (E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf.; metaf. és meton. | AmTsz.: *cikákul*, ~ 1. (Állat) fuldokolva, éles hangon levegő után kapkod. 2. (Vki) furcsa hangon, fulladozva köhög. – Polsz.: ua., mint a HiV. adatainál. | HhSz.: *cikákó*, *cikákul* A jelentés és a Polsz.: ua., mint az ÚMTsz. adatainál. Áhu. szó, de emberre is vonatkozik. | OrmSz.: ~, *cikákó* (Baromfi) torkán akad vmi; fuldoklik. Csak Áhu. szó. | BütSz.: *cikákul* Jelentését és poliszémikus funkcióját lásd az ÚMTsz. *cikákol* adatainál. | BTsz.: *cikákul* [Ember, állat egyaránt] fulladozik a légcsőbe jutott ételtől. Ha az Áhu. ige jelentése emberre és állatra egyaránt vonatkozik, akkor polsz. jelentésű, ugyanúgy, mint a HiV.-nél. | KnTsz.: *cikákó* Köhög, krákog. Csak Hu. szó. | MihTsz.: *cikákul*. Jelentéséhez és polsz. minőségéhez lásd a BTsz. Adatait.

csattog ÁhS. 163: ~ A pulyka hangja. Az Áhu. száma: itt 1 adat | HiV. 11, 65, 72, 78. ~ Állatok (disznó, szarka, golya, fogoly) hangja. – Az Áhu. száma: a 11. la-

pon 3 szó; a 65. lapon 1 szó ; a 72. lapon 2 szó; a 78. lapon 1 szó és *csëtto*g | HiV. 95, 138, 146, 160, 169, 171, 179, 196: ~. E helyeken a jelentések (a számok sorrendjében): személy ujjával csettint; sárban járva ilyen hangot ad a [lábbeli], valakinek összeverődnek a fogai; az ég hangja villámláskor; a becsapott ajtó hangja; a jégeső hangja; erősen esik az eső. – Az Áhu. száma: a 95.-nél 1 szó, a 138.-nál 8 szó, a 146.-nál 3 szó; a 160.-nál 5 szó, a 169.-nél és 171.-nél 1-1 szó ; a 179.-nél 3 szó; 196.-nál 2 szó. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₃ (Ter. ha.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₄ (Ter. jel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. és meton. is lehet. | ÚMTsz.: ~ <Vki> ujjával csettint. Meglepő, hogy itt nincs Áhu.-ra utaló szójelentés. Vö. TESz. 1: 487. **csattan** szócikke alatt a **csattog** igét. Itt az 1803-ból való *csattog* ige: 'énekel a <fülemüle>'. | ÉKsz.: ~ 1. Ismételten <erősen> csattan [vmi?]. 2. Ismételten csattanó hangok sorát ejti [vki, vmi?]. 3. <A fülemüle es. más madár> meg-megszakadó hangon énekel. – Polsz.: J₁ (Tá ha.) → J₂ (E csel.) Nyelvi-stil. eszk.: metaf. – Polsz.: J₂ (E csel.) → J₃ (Á ha.) vagy J₃ (E ha.?). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | OrmSz.: ~ 1. Többször csattan [vmi]. 2. Dörög [az ég]. | KkSz.: ~ <Kapa> csattog a száraz földben. Az OrmSz. és a KkSz. *csattog* címszava alatt a jelentések között nincs Áhu.

csetteg HiV. 66: *csëtteg*, *csëtto*g 1. A gébics vagy szarka, gáborján csattogó hangja. Az Áhu. száma itt: 14 szóból 1 *csëtteg* és 1 *csëtteget* szó olvasható a 66. lapon. Meglepő, hogy az adatközlők 1984 táján már ennyire nem emlékeztek a *csëtteg* igére. A szarka neve ugyanakkor máig *csëttegi* Zalában. A Vas megyei Csákánydoroszlón a töviszúró gébics neve: *csëttegi*. | HiV. 95: *csëtteg* 2. Vki ujjával csettentő hangot ad. – Az Áhu. száma itt 3 szó. | HiV. 142: *csëtteg* 3. Ilyen hangot ad az, ha vki almát eszik. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. – Polsz.: J₂ (E csel.) → J₃ (E ha.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., esetleg meton. – A sok adat között csak 1 Áhu. szó van a 142. oldalon. | ÚMTsz.: *csëtteg*, *csëtto*g 1. Csettintget [vki?] 2. Pattog [vmi?]. 3. <A kotlós csibehívó hangjának jellemzésére>. – Polsz.: J₁ (E csel.) → J₂ (E ha.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. – Polsz.: J₃ (Á ha.) → J₁ (E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | ÉKsz.: ~ 1. Egymás után többször csetten. 2. <Madár> rövid, éles hangokat ad. 3. [Személy] pattogva beszél. – Polsz.: J₂ (Á ha.) → J₁ (E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. – Polsz.: J₁ (E ha.) → J₃ (E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | AmTsz.: *csöttög*, *csëtteg* 1. <Lábbeli> kisebb csattogó hangot ad. 2. <Rossz> motor csattogó hangon jár. 3. Szarka éles hangon szól. 4. Vki éles hangon beszél. – Polsz.: J₃ (Á ha.) → J₄ (E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. – Polsz.: J₁ (Tá.) → J₂ (Tá.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. – Polsz.: J₃ (Á ha.) → J₄ (E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | BüTsz.: *csöttög* 1. Kopogó lábbeliben lomhán megy. 2. <Régi motor> lassú, ütemes zajt ad. – Polsz.: J₁ (E csel.) → J₂ (T ha.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf.

danol ÁhS 11: ~, *danul* Ilyen hangot ad a tyúk, ha szemet keres. – Itt 2 adat. A címszó jelentésében a *káricál* 70 adattal. – Polsz.: J₁ (E ha.) → J₂ (Á ha.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | HiV. 23: *danúgat*, *danugat* 1. [Örömeben?] ilyen hangot adva szemet keres a tyúk az udvaron. | HiV. 24: 2. Vki elnyújtva énekel. – Itt 4 adattal a *danugat*, *danúgat* és 2 adattal az *énekül*; a 24.-ben 1 adat van a *danúgat*-ra és 1 adat az *énekül*-re. A 24.-ben 'énekel' jelentésű még a *karicsál* [= káricál] 11 adattal. –

Polsz.: J₂ (E ha.) → J₁ (Á ha.). Nyelvi-stil. eszk.: meton., metaf. | ÚMTsz.: *danol, danul, dalol* Dalol [énekel]. Állatra nem vonatkozik az ige jelentése. | ÉKsz.: ~ Danolgat. Itt is csak emberre vonatkozik az ige jelentése. | AmTsz.: *danul, danol* 1. Énekel. 2. Mulat. – Polsz.: J₁ (E ha.) → J₂ (E ha. és E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | HhSz.: *dalol* 1. ⟨Ember⟩ dalt énekel. 2. ⟨Énekesmadár⟩ kellemes hangon, folyamatosan énekel. – Polsz.: J₁ (E ha.) → J₂ (Á ha.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. és metaf. | OrmSz.: *daló, danó, dalol* 1. ⟨Ember⟩ dalt énekel. 2. Kárál (tyúk a tojáson) [örömeben?]. – Polsz.: J₁ (E ha.) → J₂ (Á ha. és Á vis.) Nyelvi-stil. eszk.: meton. | BütSz.: *danul* Énekel vmit. Áhu. funkciója nincs. | BTsz.: *danul* Danol [énekel]. Csak Hu. funkcióban. | MihTsz.: *danaszul* ⟨Halkan, csendben⟩ dúdolgat, énekelget. Csak jelentése alapján kapcsolódik a szócikk címszavához. Egészen különleges Hu. szó ebben a forrásban. Az ÚMTsz.-ban sem találjuk. | KoTsz.: *danull* Énekel, mulatozik. – Polsz.: J₁ (E ha.) → J₂ (E ha. és E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: meton.

dödörög ÁhS. 140–41: ~ Ilyen hangot ad az anyalúd, ha hívja fiait. – Az Áhu. száma 1, de azonos jelentésük alapján ide tartozó szavak még: *dödög, dödörökül*. | HiV. 23: Ilyen hangot ad a tyúk, amikor szemet keres az udvaron. – Ilyen hangot ad a kakas, ha szemet találva az udvarban hívja a tyúkot. – Mindkét lapon az Áhu. száma 1, de jelentésük szerint ebbe a szemantikai körbe tartozik még: *énekiül, danúgat*. | HiV. 120: Dödörög, aki mély, halk hangon, alig érthetően beszél. – Az Áhu. száma itt is 1, és mellette a *dörmög* 4 adattal. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha. és E vis.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., meton. | ÚMTsz.: ~. 1. Félhangosan, csendesen beszélget. 2. ⟨Vki⟩ dörmög, morog, magában motyog; dödög. – Polsz.: J₁ (E ha.) → J₂ (E ha. és E vis.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. Áhu. szerepét nem említi a szótár.

karattyol ÚMTsz.: *karatyol* Rekedtes, elnyújtott hangot hallat, kárál. | ÉKsz.: *karattyol* 1. Lärmásan hadar ⟨vmit⟩. 2. ⟨Tyúk⟩ kárál. 3. ⟨Béka⟩ kuruttyol. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E besz. és E vis.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., meton. | AmTsz.: *karattyul, karatyul, karatyol* 1. Sokat beszél feleslegesen. 2. Lármázik. – Polsz.: J₁ (E besz.) → J₂ (E besz. és E vis.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | OrmSz.: *karatyol, karatyó* Szükség nélkül sokat fecseg. Itt csak emberre vonatkozó szó. | BütSz.: *karatyul* Sokat beszél. | BTsz.: *karattyul* Sokat beszél, fecseg. | KoTsz.: *karattyul* Sokat beszél, fecseg.

káricál ÁhS. 111.: ~, *káricáll, káricá* Ilyen hangot ad a tyúk, ha szemet keres az udvaron. – A *káricál* adatból van itt több. | ÁhS. 116: ~ Ilyen hangot ad a kakas, amikor szemet talált, és odahívja a tyúkokat. – 1 adattal. | HiV. 23: *karicsál* Ilyen hangot ad a tyúk, amikor szemet keres az udvaron. A *karicsál* 9 adattal, de csak a Vas megyei kutatópontokon. | HiV. 24.: *karicsál* Ilyen hangot ad a tyúk, ha megtojt. – 1 adat | ÚMTsz.: ~, *káricáll, káricá* 1. ⟨Tyúk⟩ kárál. 2. ⟨Öregasszony⟩ magában motyog, dünnyög. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha. és E vis.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., meton. | ÚMTsz.: *karicsál* 1. ⟨Tyúk⟩ kárál. 4. [Személy] fecseg, karattyol; lármázik. | ÉKsz.: *karicsál* Kárál, karattyol [ember?] | AmTsz.: *káricáll* 1. ⟨Tyúk⟩ kárál, hangoskodik. 2. ⟨Idős ember, gyerek⟩ magas hangon karattyol. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E vis.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., meton. | OrmSz.: ~, *káricá* Tyúk egyhangúan, kedvesen beszélget. | BütSz.: ~ ⟨Tyúk⟩ elnyújtott hangot hallat. A *tikok*

is mijen szépon káricálnak a kerbe! | BTsz.: *káricál, karicsál* <Tyúk> éneklő hangot ad, különösen akkor, amikor szemet keres az udvaron. | MihTsz.: *karicsál* Kárál. A tyúk hangja. | KoTsz.: *káricáll* Éneklő hangot ad <tyúk>.

lafatyol ÁhS 6, 46: *lafatyoli* (kevesebb adattal), *lafátyoli* (több adattal) A kutya és a disznó moslékot eszik a nyelvével. – Itt csak Áhu.-ra van adat. | HiV. 11: *lafatyul, lafatul, lafátol, lapatyul*. A disznó hangja, ha moslékot eszik. A forrásban a *lefetyel* igére is van adat. | ÚMTsz.: ~, *lafatyú, lafityol, lafató*. 1. <Kutya, macska folyadékot> nyelvét belemártogatva iszik. 2. Mohón eszik, habzsol. 3. Beszél (sokat beszél, fecseg; teli szájjal beszél; érthetetlenül beszél). Itt van még utalás a *lefetyel* Áhu.-ra is. – Polsz.: J₁ (Á csel.) → J₂ (E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. – Polsz.: J₂ (E csel.) → J₃ (E csel., E besz.) Nyelvi-stil. eszk.: meton. | OrmSz.: ~ Csak így: 'le- vet mohón kap be'. | BüTsz.: *lafatyul, kilafatyul* (is) 1. Feleslegesen sokat beszél. 2. Mohón iszik, lefetyel <kutya>. – Polsz.: J₂ (Á csel.) → J₁ (E csel., E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | MihTsz.: *lafatyul* [Állat] Lefetyel <vmit>. Csak Áhu.-ként szerepel a szótárban. | KnTsz.: *láfátyó* <Kutya> mohón eszik, iszik. | KoTsz.: *lafatyull* Sokat beszél, összevissza fecseg.

lafátyol ÁhS. 6: ~, *lafátyul, lafátyuli* (több adattal), *lefetyël* (kevés adattal). A disznó hangja, amikor <nyelvével> moslékot eszik. | ÁhS. 46: *lafátyuli, lafátyujja, lafátyújja* (több adattal), *lefetyüli* (kevés adattal) – A kutya hangja, amikor <nyelvével> levest eszik. A ragos igealak adatát úgy kapták a gyűjtők, hogy a kérdőmondat folytatását kérték az adatközlőktől. (A kutya a levest a nyelvével...) | HiV. 11: *lafátul, lafátol, lafatul, lafatol* A disznó hangja, amikor moslékot eszik. – Jobbára csak a Vas megyei kutatópontokon, és itt több adattal. A *lefetyül*-re csak 2 adat a 11. oldalon. | ÚMTsz., ÉKsz.: ezekben a szótárakban nem szerepel a *lafátyol* címszó, csak a *lafatyol* lexéma. | AmTsz.: ~, *kilafátyol* Állat <főleg kutya> nyelvével edényből a vizet, eledelt gyorsan kiszürsöli, kieszi. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | KoTsz.: *lafátyull* Nyelvével kotorja <a kutya és a macska> szájába a vizet, levest.

lefetyel ÁhS. 6: *lefetyöli, lefetyüli* Disznó a moslékot a nyelvével így eszi. – 2 kutatóponton. Zömében: *lafátyoli, lafátyújja*. | ÁhS. 46: *lefetyüli, lefetyöli* Így eszi a kutya a levest. – Kevés kutatóponton. Többségben a *lafátyoli, lafátyújja*. | HiV. 11: *lefetyül* A disznó hangja, amikor moslékot eszik. – 3 kutatóponton 1-1 adat. | HiV. 88: *lefetyël* Az ember hangja, ha sietve (és hangosan) eszik. – 1 adat. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | ÚMTsz.: *lefetöli, lefetyüli, lefetyül* 1. <Kutya, macska folyadékot, ill. folyékony ételt> mohón, habzsolva iszik vagy eszik. 2. <Folyadékot, ill. folyékony ételt> habzsolva fogyaszt vki. 3. [Ember] összevissza fecseg. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., meton. – J₂ (E ha., E csel.) → J₃ (E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | ÉKsz.: ~ 1. <Kutya, macska stb.> a nyelvét mintegy lapátként használva iszik vagy eszik. 2. Vki habzsolva eszik vmit. 3. Összevissza fecseg. – Polsz.: ua., mint az ÚMTsz. Adatainál. | AmTsz.: *lefetyül, lefetyöl, lefetyël* A jelentésdefiníció és a Polsz. adatai egyeznek az ÚMTsz. Adataival. | HhSz.: *lefetyöl, lefetyő* Jelentés és Polsz. ua., mint a HiV.-nél. | OrmSz.: csak *lafatyol* címszó van a *lefetyel*-lél azonos jelentésben. |

BüTsz., BTsz.: *lefetyül* Jelentés és Polsz. ua., mint a HiV.-nél. | KkSz.: a *lefetyel* megfelelője itt a *lafítol*, *belafítol* Habzsol vmit [állat, ember?]. | KnTsz.: ~ <Kutya, macska> sajátos hangot hallatva iszik. | MihTsz.: *lefetyül* Jelentése ua., mint az ÉKsz. 1. jelentése. | KoTsz.: *lefetyüll* Fecseg, sokat beszél.

mekeg ÁhS. 190: *mekög*, *mekög*, *mekög* és *bekög*, *bekög*; *bēget*, *bēgget* is. A kecske hangja. ÁhS. 13: *mekög* A borjú hangja, amikor az anyját hívja. – 1 adattal. | HiV. 21.: *mekög* A birka hangja. 3 adattal. | HiV. 38: *mekög*, *mekög* A birka hangja. Többségben ezek a szavak és 4 *bekög*, 1 *beget*. | ÚMTsz.: *mekög*, *mökög* Dadog [vki]. És olyan emberre is mondják, aki nem beszél az adott falu nyelvjárását. Áhu. jelentését nem említi a szótár. | ÉKsz.: ~ 1. <Kecske> jellegzetes szaggatott, remegő hangot hallat. 2. Ember magas hangon, akadozva beszél. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | AmTsz.: *mekög*, *mekög* 1. Akadozva, ill. éles hangon beszél. 2. A kecske hangja. – Polsz.: J₂ (Á ha.) → J₁ (E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | BüTsz.: *mekög* A kecske hangja. | KkSz.: *mekög* Dadog [ember]. | KnTsz.: *mekög* 1. Dadog. 2. Birka [sajátos] hangot ad. 3. Köznyelvi. – Polsz.: J₂ (Á ha.) → J₁ (E ha.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf.

nyehög ÁhS. 81. *nyehög*, *nyehög* Ilyen hangot ad a ló, ha megijed. – Adat 2 kutatóponton. | ÁhS. 18: *nyehög*, *nyehög* Ilyen hangot ad a ló, ha zabot visznek neki. – Több alakváltozatban, sok kutatóponton. | ÁhS. 19: *Nyehög*, *nyehög* – Több alakváltozatban, sok kutatóponton. HiV. 15: *nyehög* A ló hangja, ha meglátja párját. – 2 kutatóponton. | HiV. 16: *nyehög* Ilyen hangot ad a kiscsikó az anyja után. – 1 kutatóponton. | ÚMTsz.: *nyehög* <Ló> nyihog, nyerít. | ÉKsz.: itt nincs *nyehög* címszó. | AmTsz.: *nyehög*, *nyehög* 1. <Ló> szaggatott hangon nyerít. 2. <Vki> éles hangon, nyihogva nevet. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E vis.). Nyelvi. stil. eszk.: meton. | HhSz.: *nyehög* Jelentés és Polsz. ua., mint az AmTsz. adatainál. | OrmSz.: *nyehög* Hangosan, szaggatottan, élesen nyerít <a ló>. | BüTsz.: *nyehög* <Ló> szaggatott hangon nyerít.

nyekeg HiV. 108, 124: *nyekög*, *nyökög* adat van, de ezek nem Áhu. szavak a forrásban. | ÚMTsz.: *nyekög* 1. Hibásan beszél, dadog. 2. Nyög. 3. <Kanca a csikóját hívja, és> nyerít. – Polsz.: J₁ (E ha., besz.) → J₂ (E csel., E ha.). – Nyelvi-stil. eszk.: meton. | ÉKsz.: ~ 1. [Vki] nyögdecselő, akadozó hangot hallat. 2. <Kecske> mekeg. 3. <Vmi> nyekereg. – Polsz.: J₂ (Á ha.) → J₁ (E ha., E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., meton. – Polsz.: J₁ (E ha.) → J₃ (Tá ha.). – Nyelvi-stil. eszk.: metaf. | AmTsz.: *nyekörög*, *nyekörög* 1. <Állat> nyögdecselő, akadozó hangot hallat. 2. <Vki> akadozó hangon beszél. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | KoTsz.: *nyekög* Akadozva beszél, dadog.

nyervákol ÁhS. 218: *nyervákol*, *nyervákó*, *nyervákú* Ilyen hangot ad a macska, amikor tejet kér. – Ilyen hangot adnak a macsakák éjjel, amikor kergetőznek. – Ilyen hangot ad a kismacska, ha az anyját hívja. – A 218. kérdésnél: csak 4 kutatóponton: *nyervákol* és alakváltozatai; a 219. kérdésnél: 4 kutatóponton *nyervákónak* és alakváltozatai; a 222. kérdés adatai között (a macskára vonatkozóan): *nyervákol* 3, *nyervákú* 2 és a *nyervákó* 1 kutatóponton. | ÚMTsz.: *nyervákol*, *nyervákol*, *nyervákol*, *nyervákú* 1. <Macska> nyávog. 2. [Személy] siránkozik. – Polsz.: J₁ (Á

ha.) → J₂ (E ha., E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. (?), meton. | AmTsz.: *nyërvákul*, *nyërvákol* 1. ⟨Macska⟩ elnyújtott hangon sír. 2. ⟨Kisgyerek⟩ hosszasan, nyivákolva sír. – Polsz. ua., mint az ÚMTsz. Adatainál. | HhSz.: *nyërvákol*, *nyërvákó* Áhu. a macskára vonatkozóan. – Jelentések és a Polsz. ua., mint az ÚMTsz. adatainál. | BüTsz.: *nyërvákol* ⟨Macska⟩ elnyújtott hangot ad. | KoTsz.: *nyërvákull* ⟨Macska⟩ nyávog. Csak Áhu.

nyervog ÁhS. 218: *nyërvog*, *nyërhoG*, *nyërvok* Ilyen hangot ad a macska, amikor tejet kér. 33 kutatóponton. | ÁhS. 219: *nyervognak*, *nyërvognak* Ilyen hangot adnak a macskák éjjel, amikor kergetőznek. 21 kutatóponton. | ÁhS. 222: ~, *nyërvog*, *nyërhoG*, *nyërvok* Ilyen hangot ad a kismacska, ha az anyját hívja. 25 kutatóponton. | ÚMTsz.: *nyërvog* 1. ⟨A macska⟩ nyávog. 2. [Vki] siránkozik. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | ÉKsz.: ~ 1. ⟨Macska⟩ éles, kellemetlen hangon nyávog. 2. Vki nyivákolva sír v. veszekszik. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | AmTsz., HhSz.: *nyërvog*, *nyërhoG* – A jelentések és a Polsz. ua., mint az ÉKsz.-nél. | OrmSz., BüTsz.: *nyërvog*. Nyávog [a macska]. | KnTsz.: *nyërvog* ⟨Macska⟩ panaszosan nyávog. Csak Áhu.

nyihog ÁhS. 20: ~, *nyihoG*, *nyihok* Ilyen hangot ad a kismalac, amikor az anyját hívja. – 7 kutatóponton. | ÁhS. 81: ~, *nyihoG* A ló hangja, ha megijed. – 2 kutatóponton. | ÁhS. 219: *nyihognak* Ilyen hangot adnak a macskák, ha kergetőznek. – 5 kutatóponton. | ÁhS. 222: *nyihoG*, *nyihok* Ilyen hangot ad a kismacska, ha az anyját hívja. – 2 kutatóponton. | ÁhS. 231: ~ *nyihoG*, *nyihok* Ilyen hangot ad a házinyúl. – 11 kutatóponton. | ÁhS. 43: ~, *nyihoG*, *nyihok* Ilyen hangot ad a kutya, ha bekérezkedik a konyhára. – 7 kutatóponton. | ÁhS. 47: ~, *nyihoG* Ilyen hangot ad a kutya, ha megverik. – 17 kutatóponton. | ÁhS. 48: ~, *nyihoG*, *nyihok* Ilyen hangot ad a kiskutya, ha az anyját hívja. – 17 kutatóponton. | ÁhS. 49: ~, *nyihog*, *nyihok* Ilyen hangot ad a kiskutya, ha rálépnek a lábára. 11 kutatóponton. | HiV. 15: ~, *nyikog* (is). Ilyen hangot ad a ló, ha meglátja párját. – 2 kutatóponton. | HiV. 16: ~. Ilyen hangot ad a csikó az anyja után [futva?]. – 14 kutatóponton. | HiV. 18: ~. Ilyen hangot ad a ló, ha zabot visznek neki. – 1 kutatóponton. | HiV. 41: *nyikog* Ilyen hangot ad a kutya, ha fél. – 1 kutatóponton. | ÚMTsz.: ~ 1. ⟨Ló, csikó⟩ élesen nyerít. 2. ⟨Kutya⟩ vinnyog, nyí. 3. [Vki] fojtott hangon nevetgél, vihog. – Polsz.: J_{1,2} (Á ha.) → J₃ (E ha., E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., meton. | ÉKsz.: ~ 1. ⟨Ló⟩ egy-egy éles, nyerítő hangot ad. – ⟨Más állat⟩ vinnyog, nyifog. 2. Vki vihog. – Polsz. ua., mint az ÚMTsz. adatainál. | AmTsz.: ~. Jelentés és Polsz. ua., mint az ÚMTsz. adatainál. | BüTsz.: ~. Nyerít ⟨a ló⟩. | KkSz.: *nyerétt*, *nyeritt* 'kny'. [A ló éles hangja?]

nyivákol ÁhS. 218: ~, *nyivákú* Ilyen hangot ad a macska, amikor tejet kér. – 2 kutatóponton. | HiV. 49: *nyivákul* Ilyen hangot ad a macska, párzás közben. – 2 kutatóponton. | HiV. 50: *nyivákul* (és *nyávikul* is). Ilyen hangot ad a macska, ha szeretne bemenni a házba. – 2, ill. 3 kutatóponton. | HiV. 51: ~. Ilyen hangot ad a kismacska, ha idegen közeledik feléje. – 1 adattal. | ÚMTsz.: *nyivácskoll*, *nyivácskó* 1. ⟨Macska v. kölyökkutya⟩ nyüszít, vinnyog. 2. ⟨Macska⟩ nyávog. | AmTsz.: *nyivákul*, *nyivákol*, *nyivákú* 1. ⟨Állat, főleg macska⟩ éles, elnyújtott, síró hangot ad. 2. ⟨Kisgyerek⟩ hasonlító hangon sír. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf.,

meton. | KnTsz.: *nyávikó* 1. ⟨Macska⟩ nyávog. 2. ⟨Elvert gyerek⟩ bőg, siránkozik. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf.

rebben ÚMTsz.: ~ [Vki] hirtelen megijed, megrezzen. Hu. és egyúttal hangfestő szó? | ÉKsz.: ~ 1. ⟨Madár⟩ a szárnyával zajt keltve felröppen v. valahova röppen. 2. ⟨Személy vmely testrésze⟩ hirtelen, rezzenésszerűen mozdul. – Polisz.: J₁ (Á ha., csel.) → J₂ (E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | AmTsz.: *röbben, rébben* – Jelentések és Polisz. ua., mint az ÉKsz.-nél. | OrmSz.: *szömröbbenés* főnév. *Hazudik az éty szömröbbenés nékü.* | KoTsz.: *röbdöz* Rángatózik a szemhéj. | Az AmTsz.-ben is van *röbdös*. A szemhéj rángatózik.

szeszereg ÚMTsz.: *szészérég* 1. ⟨Fájdalmában⟩ sziszeg. 2. Fél, szorong. 3. Izgul. – Polisz.: J₁ (E ha.) → J₂ (E csel., E vis./a) és J₂ (E vis.) → J₂ (E vis./b). Nyelvi-stil. eszk.: mindkét típusban meton. | MihTsz.: *szészérég* 1. A gúnár sziszegő hangot ad. 2. ⟨Ember⟩ fájdalmában ⟨fogát szíva⟩ sziszeg. – Polisz. J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E csel.) Nyelvi-stil.eszk.: meton.

sziszeg, szisszeg ÁhS. 32: *sziszég, szisszeg, sziszög, szisszög* 1. Ilyen hangot ad a gúnár, ha meg akar csípni vkit. – 58 kutatóponton és 2 kutatóponton *fúj*. | ÁhS. 50: *sziszög, sziszög* Ilyen hangot ad a macska, ha a kutyára haragszik. | HiV. 22: *sziszég*. Ilyen hangot ad a tyúk, ha a torkán megakad vmi. – 1 kutatóponton. | HiV. 35: *sziszég* Ilyen hangot ad a gúnár, ha támad. – 23 kutatóponton. | HiV. 48: *sziszég* A macska hangja, ha a kutyára haragszik. – 1 kutatóponton. | HiV. 51: *sziszég* A kismacska hangja, ha idegen közeledik. – 2 kutatóponton. | HiV. 58: *sziszég* Ilyen hangot ad a sáska. – 1 kutatóponton. | HiV. 60: *szisszeg* Ilyen hangot ad az ürge, ha vesztélyt érez. – 1 kutatóponton. 2. *sziszég, sziszög* Ilyen hangot ad az, akinek a tüske megszúrja a lábát. – 3 kutatóponton. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha.) Nyelvi-stil. szerk.: metaf. | HiV. 195: *sziszég* 3. Ilyen hangot ad a nedves fa a tűzön. – 1 kutatóponton. – Polisz.: J₁ (E ha., Á ha.) → J₃ (Tá). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. | ÚMTsz.: *sziszég* 1. A gúnár hangja. 2. Orrán át hangosan lélegzik, szuszog. 3. ⟨Tyúk torkán akad vmi⟩ rekedtes hangot hallat. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. és Polisz.: J₁ (Á/a ha.) → J₃ (Á/b ha.). – Nyelvi-stil. eszk.: metaf. | ÉKsz.: ~ 1. ⟨Kígyó, lúd⟩ hevesen fújva [...] sivító hangot ad. 2. ⟨Vki fájdalmában⟩ foga közt szívja be és fújja ki a levegőt, ill. így beszél; így mond vmit. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E csel., E besz.) – Nyelvi-stil. eszk.: metaf., meton. | AmTsz.: *sziszög, sziszég* – Polisz. és jelentés ua., mint az ÉKsz. adatainál. | BüTsz.: *sziszög* A gúnár hangja, ha meg akar csípni vkit. | KoTsz.: *sziszék-szuszog* Hosszasan szuszog.

sziszereg ÁhS. 32: *sziszörög, sziszörög* Ilyen hangot ad a gúnár, ha meg akar csípni vkit. – 10 kutatóponton. | ÁhS. 51: *sziszörög* Ilyen hangot ad a macska, ha a kutyára haragszik. – 1 kutatóponton. | HiV. 51: *sziszörög* Ilyen hangot ad a kismacska, ha idegen közeledik feléje. – 1 kutatóponton. | HiV. 143: *sziszérég* Ilyen hangot ad az, akinek a tüske megszúrja a talpát. – 1 kutatóponton. | HiV. 181: *sziszérég* Ha kevés víz van a kulacsban, és megrázzuk, ilyen hangot ad. – 1 kutatóponton. | HiV. 195: *sziszérég* Ilyen hangot ad a nedves fa a tűzön. – 1 kutatóponton. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₃ (Tá. ha.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. | ÚMTsz.: *sziszereg, sziszérég* 1. ⟨Pl. fűszeres, csípős ételtől,

erős paprikától) sziszeg. 2. *sziszërég* Szepeg. – Polisz. J₁ (E ha.) → J₂ (E ha., E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | ÉKsz.: Hosszasan vagy többször sziszeg. | AmTsz.: *sziszörög*, *sziszërég* 1. Ismétlődően, hosszan sziszeg a lúd. 2. A forrásban levő víz hangja. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (Tá. ha.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. | BütTsz.: *sziszörög* Többször sziszeg (fájdalmában). | KoTsz.: *sziszërég* Hosszasan, többször sziszeg.

szüköl ÁhS. 43: *szükül* Ilyen hangot ad a kutya, ha bekérezkedik a konyhára. – 3 kutatóponton. | ÁhS. 47: *szükül* Ilyen hangot ad a kutya, ha megverik. – 1 kutatóponton. | HiV. 41: *szükül* Ilyen hangot ad a kutya, ha fél. – 7 kutatóponton. | HiV. 43: *szükül* Ilyen hangot ad a kutya, ha megrúgja vki. – 1 kutatóponton. | ÉKsz.: *szüköl* 1. (Félelmében, fájdalmában) vékony, nyögésszerű hangot hallat (a kutya). 2. Vki gyáván siránkozik. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E vis.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | KoTsz.: *szüküll* Ua., mint az ÉKsz. adatainál az 1. jelentés.

3. Az adatok elemzése

3.1. Az állatok „beszédének” tükröződése az állathangutánzó szavakban

Az állatok „beszédének”, hangjeleinek szerepéről az idevonható etológiai, nyelvészeti kutatások alapján egyre többet tudunk (BALOGH–KIRÁLY 1976: 41–55). Az állatok egymás közötti kommunikációjának veszélyt jelző és érzelmki-fejező tartalmát nem csupán az állatok „értik” (dekódolják), hanem az ember is. Az állatokkal szorosabb kapcsolatba kerülő (állattartó) ember természetesen jobban ismeri az állatok hangkomplexumainak jelentését, mint az, akinek nem ez a foglalkozása.

Az ember környezetében élő állatok viselkedésének megismerésében — ősidőktől fogva — fontos szerepe volt annak, hogy elődeink az állatok hangját megfigyelve nélkülözhetetlen információkhoz jutottak. Tapasztalataik révén megtanulhatták, hogy például a macska haragjában *fúj*, *morog*, *prüszköl*, a támadó gúnár *sziszég*, a kutya fájdalmában *nyüszít*, *vonyít*, *kaikul*, a ló elégedettségében *röhög*, ha zabot kap, a megsimogatott macska *dorombol* (BALOGH–KIRÁLY 1976: 42–43).

A háziállatok hangkomplexumainak nem pusztán magatartást jelző funkciója volt (és van ma is), hiszen az állatok hangját utánozva akár hívni-terelni is lehet a jószágokat, és ugyanezekből a hangokból alkotott szavaknak fajnév szerepe is lehet (*ci-ci-c-c* → *cica*; *co, co, co* → *coca*; *ruc-ruc, ruc-ruc* → *ruca*; *pi-pi-pi-pi* → *pipi* stb.).

Témánk szempontjából azt kell kiemelnem, hogy a jelentésváltozás eredményeként létrejövő poliszemantikus jelentésű állathangutánzó szavakat emberre is alkalmazhatjuk. (A jelentésváltozás bővebb kifejtését lásd a 4.6. részben.) Megfordítva is igaz: az emberre vonatkoztatott állathangutánzó szó a nyelvhasználat során az adott beszédhelyzetben a nyelvi ökonómia érvényesülésével kaphat poliszemantikus jelentést.

3.2. A poliszémia típusai (a jelentésszerkezet összefüggései a vizsgált szavakban)

A poliszémia típusait (a jelentésszerkezeti kapcsolatokat) egy-egy szó alapjelentésének és mellékjelentéseinek összehasonlításával állapítottam meg. A nyelvjárási adatok elemzésekor az összevetés alapjai a tájszótári, nyelvatlaszbéli lexémák voltak. Sok esetben csak a köznyelvi szótárak jelentésdefiníciói alapján vált világossá számomra, hogy az adott nyelvjárási lexémának van-e más (újabb?) jelentése a köznyelvben. A bevezetőben is megemlítettem, hogy a nyelvatlaszok (ÁhS. és HiV.) szerzői az állathangutánzó szavak primér jelentéseinek gyűjtését és közzétételét tekintették elsődleges céljuknak. Nem gondoltak arra, hogy megkérdezzék: van-e a hallott állathangutánzó szónak — az alapjelentésén kívül — más jelentése is. A vasi és muravidéki (HiV.) nyelvatlasz a mi témánk szempontjából azért volt fontos forrás, mert ebben az állathangutánzó szavakon kívül (a 86–200. számú adatlapon) emberre, tárgyakra és természeti jelenségekre vonatkozó hangutánzó szavak is vannak. Így vált lehetővé például, hogy a *sziszég* ige poliszémikus jelentéseit összehasonlítsam (lásd HiV. 22, 35, 48, 51, 55, 58, 60, 143, 195).

A típusok „képletei” után álló szám azt mutatja meg, hogy melyik szó tartozik a sémával illusztrált szerkezethez.

A jelentésváltozás kiindulópontja: *á l l a t t a l* kapcsolatos hangutánzó szó:

J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E csel., E ha.): *mekeg* | J_2 (Á ha.) $\rightarrow$ J_1 (E ha.): *mekeg* | J_2 (Á ha.) $\rightarrow$ J_1 (E csel.): *mekeg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha.): *cikákol*, *nyivákol*, *nyervákol*, *nyervog*, *sziszereg* | J_2 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E csel.): *csattog*, *csetteg* | J_3 (Á ha.) $\rightarrow$ J_4 (E besz.): *mekeg* | J_3 (Á ha.) $\rightarrow$ J_4 (Á csel.): *cikákol* | J_3 (Á ha.) $\rightarrow$ J_1 (E csel.): *mekeg* | J_3 (Á ha.) $\rightarrow$ J_4 (E besz.): *mekeg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_3 (Ter. ha.): *csattog* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_4 (Ter. jel.): *csattog* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E csel.): *lefetyel* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E vis.): *lefetyel* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E besz., E vis.): *karattyol*, *káricál*, *karicsál*, *nyeheg* | J_1 (Á csel.) $\rightarrow$ J_2 (E csel.): *lafatyol* | J_2 (Á csel.) $\rightarrow$ J_1 (E csel., E besz.): *lafatyol* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E csel.): *lafátyol*, *lefetyel* | J_2 (Á ha.) $\rightarrow$ J_1 (E ha., E besz.): *nyekeg* | J_2 (Á ha.) $\rightarrow$ J_1 (E besz.): *mekeg*, *nyeheg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E csel.): *nyervákol*, *nyivákol*, *nyervog*, *szeszereg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E vis.): *nyeheg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., besz.): *nyervog* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E csel.): *nyervog*, *nyivákol* | $J_{1,2}$ (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E csel.): *nyihog*, *nyervákol* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E csel.): *szeszereg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E csel.): *rebben* | J_1 (Á/a ha.) $\rightarrow$ J_3 (Á/b ha.): *sziszeg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha.): *sziszeg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E csel., E besz.): *sziszeg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E vis.): *szűköl* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_3 (Tá ha.): *sziszereg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha. E vis.): *dödörög* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E besz., E vis.): *karattyol*.

A jelentésváltozás kiindulópontja: *e m b e r r e l* kapcsolatos hangutánzó szó:

J_1 (E ha.) $\rightarrow$ J_2 (Á ha.): *danol* | J_1 (E ha.) $\rightarrow$ J_2 (Á ha., Á vis.): *danol* | J_2 (E csel.) $\rightarrow$ J_1 (Á ha.): *csattog*, *csetteg* | J_1 (E csel.) $\rightarrow$ J_3 (E ha.): *mekeg* | J_1 (E ha.)

→ J₂ (E ha., E csel.): *cikákol* | J₂ (E csel.) → J₃ (E csel., E besz.): *lafatyol* | J₂ (E csel.) → J₂ (Tá ha.): *csetteg, csattog* | J₂ (E ha.) → J₁ (Á ha.): *dödörög* | J₂ (E csel.) → J₃ (Á ha.?, E ha.?): *csattog* | J₂ (E csel.) → J₃ (E ha.): *mekeg* | J₂ (E ha.) → J₃ (E csel.): *cikákol* | J₁ (E ha.) → J₃ (E besz.): *mekeg* | J₅ (E ha.) → J₆ (E csel.): *cikákol* | J₁ (E ha.) → J₂ (E ha., E csel.): *mekeg* | J₁ (E ha.) → J₂ (E besz.): *mekeg* | J₂ (E ha.) → J₃ (E csel.): *cikákol* | J₂ (E ha., E csel.) → J₃ (E besz.): *leftyel* | J₁ (E ha.) → J₃ (Tá ha.) | J₁ (E ha.) → J₂ (E vis./a) | J₂ (E vis.) → J₂ (E vis.): *nyekeg* | J₁ (E ha., Á ha.) → J₃ (Tá ha.): *sziszeg* | J₁ (E ha.) → J₂ (E ha., E vis.): *dödörög*.

A jelentésváltozás kiindulópontja: *t á r g g y a l* és *t e r m é s z e t i j e l e n s é g g e l* kapcsolatos hangutánzó szó:

J₁ (Tá) → J₂ (Tá ha.): *csattog, csetteg* | J₁ (Tá) → J₂ (E csel.): *csattog, csetteg* | J₁ (Ter. jel.) → J₂ (Á ha., E ha?): *sivít*.

Az adattárból kiemelt jelentésszerkezeti képletek alapján megállapíthatjuk, hogy a vizsgált poliszemantikus állathangutánzók többségében a jelentésváltozás kiindulópontjául szolgáló szó alapjelentése az: 'állat hangja, illetve cselekvése'. Nem sokkal kevesebb a jelentésváltozás típusaiban az alapjelentés szerepű 'ember hangja, cselekvése' jelentésmag. Tárgyakkal, természeti jelenségekkel kapcsolatos hangok csak kis számban fordultak elő a vizsgált szavakban.

Természetesen megnyugtatóbb következtetéseket lehetne levonni nagyobb vizsgálati korpusz alapján. A fenti adatok inkább csak tendenciákat jeleznek a poliszémia kialakulását előidéző jelentésváltozások indítékaival és a jelentésben végbemenő változás módozataival kapcsolatosan. Az elemzés fenti módszerét csupán kísérletnek tekintem. További felhasználás esetén bizonyára módosításra, kiegészítésre szorul.

3.3. Milyen fogalmi körökbe sorolhatók a poliszemantikus jelentésű állathangutánzó szavak?

Ez a kérdés azért érdemel figyelmet, mert az állathangutánzó szavak — a rendszerkapcsolatok révén — egy-egy részrendszer elemei, de más részrendszerhez is kapcsolódhatnak. Például a *lafátyul* ige csak kutyára, macskára és a jelentésváltozás révén emberre is vonatkozhat, de madarakra nem. Vagy a veréb *csiripöl*, a tücsök *ciripöl*, a fecske meg *csicsörög*, de a ló és szamár nem tud ilyesféle hangokat kibocsátani. Nem meglepő, hogy Somogyban és Vas megyében a tyúk és a kakas egyaránt tud *kodálni, kotkodácsolni*, ugyanis mindkét állat ugyanahhoz a fajhoz tartozik. A ló *nyihog, nyehög*, a tehén *bőg*, de fordítva nincs valóságalapja az efféle mondatoknak: **A tehén nyihog. *A ló bőg*. Állíthatjuk tehát hogy az állathangutánzók kialakulásában, használatában szerepe van/lehet a szó létrejöttét meghatározó denotátumnak is.

Kis számban előfordulnak a nyelvatlaszokban (ÁhS., HiV.) olyan lexémák, amelyek nagyon „kilógnak” a részrendszerből. Ide sorolom azokat a szavakat, amelyekre csak egy adat található az adott forrásban. Ezeknek legalább két fő tí-

pusa van: egyik az állat hangadására egyáltalán nem jellemző hangkomplexum a hangutánzó szóban (*sziszeg*: a HiV.-ben egyetlen adat a haragvó macska hangjáról; *kárrog* a kakas ugyancsak egy adattal a HiV.-ben); a második a ritka előfordulású s feltehetően már kihalt állathangutánzók csoportja (*ketyөрэг*, *csucsorog*, *tyutyorgat* a tyúk, ha megtojt), ugyancsak egy adattal az ÁhS.-ben; *gigál* a támadó gúnár, *pehög* a jóllakott disznó és az a személy, aki futás után nehezen veszi a levegőt (az utóbbi szintén egy adattal a HiV.-ben).

Van arra is példa a nyelvatlaszokban, hogy az állathangutánzó szóként felvett lexémákban a szóalak és jelentés összefüggése formális. Nem tudjuk, milyen hangkomplexum alapján születtek ezek a szavak: *biën* sír a tehén, a disznó, a szamár stb., *csudákozik* a tyúk, ha szemet keres, *danul* a tyúk, ha megtojt, *besziget* a tyúk, ha hívja a csibéit (adatok a HiV.-ben). Az itt felsorolt példák a metonimikus jelentésváltozás különleges típusához tartoznak.

A 3.3. alfejezetben és az itt említett részrendszerekkel együtt a poliszemantikus jelentésű állathangutánzó szók az alábbi fogalmi körökhöz tartoznak:

a) nagyobb háziállatokra (ló, tehén, szamár, disznó, birka, kecske) vonatkozó hangutánzók: *nyeritt*, *bög*, *nyihog*, *nyehög*, *lefetyül*, *röfög*, *prüszköl*, *béget*, *mekög* stb.

b) kisebb háziállatokra (szárnyasokra: tyúk, kakas, lúd, pulyka) vonatkozó hangutánzók: *kodál*, *kukoritt*, *háppog*, *rөtyөг*, *gágog*, *pittyög*, *labog* stb.

c) ember cselekvése, viselkedése az állathangutánzó szóban: *danol*, *muzsikál*, *csudákozik*, *csodáskodik*, *sikít*, *dödög*, *hujjogat*, *hujjog*, *lärmáz*, *fütyül* stb.

d) tárgy hangja a hangutánzó szóban: *csөrrөг*, *csörög*, *csattog*, *kerepөл*, *bөrrөг* stb.

e) természeti jelenség a hangutánzó szóban: *sivitt*, *duruzsol*, *pattog* stb.

3.4. A jelentésintegráció mint a jelentésváltozás szemantikai alapja

Az állathangutánzók létrejöttét csak a közlésfolyamat (kommunikáció) tüzetes elemzésével lehet feltárni. A poliszemantikus jelentésű hangutánzók kialakulását a kommunikációban jelen levő nyelvi eszközök integrációja indítja el, s ezzel szinte egy időben, esetleg némi késleltetéssel — a tudatbeli oscilláció révén — végbemegy az egymásra vonatkoztatott jelentésmozgások kontaminálódása.

Sematikusan úgy írhatjuk le a bonyolult folyamatot, ha elkülönítjük a jelentésváltozás elemeit, összetevőit, és jelöljük az egymáshoz való viszonyukat. A jelentésváltozásban ezek a tényezők kerülnek kapcsolatba a *nyivákol* ige polyszém jelentésűvé válása során:

A = Jeladó₁ és hangadása (macska, amely éles hangon, folytonosan nyervog)

B₁ = Jelvevő₁ (állat: macska, kutya) = a dekódoló

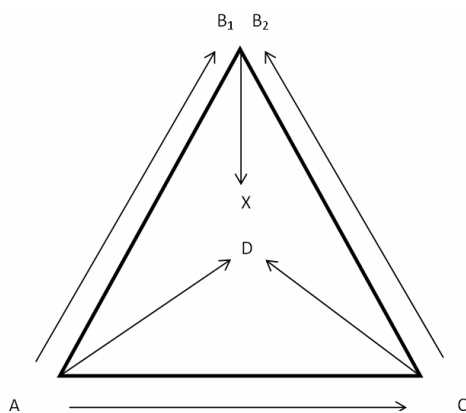
B₂ = Jelvevő₂ (ember) = a dekódoló

C = Jeladó₂ (kisgyermek, aki folyamatosan magas, éles hangon, nyafogva sírdogál)

D = tercium comparativus (az összehasonlítás alapja a kommunikáció harmadik tényezőjeként: mindkét hangadás éles és folyamatos)

X = a jelentések kontaminálódásának helye.

A kisgyermek síró, nyafogó hangját azért hasonlíthatjuk a nyávogó macska hangjához, mert a két hangmegnyilvánulás között tényleg van hasonlóság. Az összevetésben az a kiindulópont, hogy a Jeladó₁ (A) hangját, az éles, folytonosan nyervogó hangot a Jelvevő₂ (B₂) meghallja, érzékli és dekódolja ('A macska valószínűen éhes.' vagy 'A macska szeretne bejönni a lakásba' stb.). E tapasztalat alapján a hosszasan síró, nyafogó kisgyermek, vagyis a Jeladó₂ (C) hangját hallván összehasonlítja a macska szokásos nyervogásával. A poliszemantikus szójelentést felhasználva létrejön valami újszerű felismerés: *Már megint nyivákol ez a kisgyerek, akárcsak a macska.* Az összevetést a hasonló, illetve csaknem azonos jelentésmozgások segítik (hosszasan, éles hangot hallat a macska és a gyermek egyaránt). A gondolkodási folyamatnak erre a részére, a jelentésintegrációra a háromszög közepén elhelyezkedő D betű utal. Az integrációt követő jelentéskontamináció (a metaforikus és metonimikus jelentésváltozás) virtuális helye itt keresendő, illetve az X betűnél. A tudatműködésnek erről a fázisáról még keveset tudunk. A probléma a gondolkodás-lélektan és a pszicholingvisztika területére tartozik.

1. ábra. A poliszémia kialakulása a nyávogó igényben (Zsilka János modellje szerint)
 (A) 'az állat sajátos hangot hallat' (A macska nyávog.) és
 (B) 'az ember sajátos hangot hallat' (A kisgyermek nyávog.)
 jelentésintegrációja (X)

Sematikus rajzunkban ugyan nem tudtuk ábrázolni, hogy állatok között is létezik kommunikáció hangok segítségével. Ám az biztos, hogy a Jeladó₁ (macska) hangját érzékelheti a Jelvevő₂ = állattárs (a macska), és reagálhat is rá oly módon, hogy odamegy hozzá; vagy a kutya úgy, hogy elzavarja a közeléből.

A jelentésváltozásnak ezt a sémáját ZSILKA JÁNOS írta le először (1975: 17, 25–30). Ez a modell univerzális jellegű, azaz mindenféle jelentésváltozás leírásában felhasználható. Segítségével tudjuk feltárni például akár az argóhoz, az ifjúsági nyelvhez tartozó szavakat, frazémákat (pl. a *tejel* 'fizet', *homály* 'buta', *csípőből* 'könnyedén', *gáz van* 'valami baj történt', *pipa lettem* 'mérges lettem', *eldobom az agyam* 'ez nem lehet igaz', *sáros volt ebben* 'kétes ügyei voltak ebben' stb.).

3.5. A metafora és metonímia szerepe a poliszémiában

Az állathangutánzó szó poliszém jelentésének megteremtésében — nyelvisztizikai eszközként — szerepe van a metaforának és a metonímiának. (A fogalmakról lásd KÁROLY 1970: 78–80, 167–172 és KISS 2003: 50–51.)

A köznyelvi metafora (a költői-szépírói metaforákhoz hasonlóan) a valóság-részletek érzékletes megragadását-kifejezését, egyúttal az elvont(abb) fogalmak képszerű megjelenítését és a nyelvi ökonómia megvalósulását teszi lehetővé.

A jelentésintegráció során akkor lép működésbe metaforizáló képességünk, amikor gondolkodásunkban a jelentésmozzanatok összevetésének eredményét nyelvi szinten is megformáljuk. A tudatműködésnek ezt a fázisát a szemantika szempontjai alapján nem lehet leírni. Vizsgálata a pszicholingvisztika és a kognitív nyelvészet kutatási témái közé tartozik.

A metafora és a metonímia „működését” és alkalmazását nyelven kívüli és nyelvi feltételek szabják meg. Nyelven kívüli feltétel: a valóságban léteznek olyan jelenségek, amelyek között meghatározott (térbeli viszony; tárgy és hangja; ember és hangja; természeti jelenség és hangja; jelenség és következménye stb.) kapcsolat teremthető. Például a macska tud *nyivákolni*, és hasonló hangokat hallat (*nyivákol*) a síró-nyafogó kisgyermek. Az viszont már a nyelvi feltételekhez tartozik, hogy a metaforikus jelentésfejlődés „kitalálójának”, alkalmazójának ép érzékeléssel és az alkotó gondolkodás képességével kell rendelkeznie, hogy felfoghassa-kifejezhesse — példánkban — a macska és a gyermek hangjának összefüggését. A felismert kapcsolat alapján a tudatban létrejön a jelentésintegráció. Ezzel szinte egy időben — a metafora/metonímia alkalmazásával — megszületik az adott szituációra alkalmazható kijelentés: *Ne nyivákolj, gyerekelem!*

Bizonyos orientáló szerepe lehet az itt következő adatoknak.

Az Adattár 24 címszavához 76 poliszemantikus jelentésű állathangutánzó tartozik. 33 szóban metaforikus, 32-ben metonimikus jelentésváltozás ment végbe. 13 szóban a metaforikus és metonimikus változást nem lehet pontosan elkülöníteni.

Az adattárban szereplő poliszemantikus jelentésű hangutánzók száma biztosan nagyobb 76-nál, ugyanis HiV. és az ÁhS. adattárában nem szerepelnek az egyes lexémák másodlagos (például emberre vonatkozó) jelentései. A dunántúli tájszótárak, az ÉKsz. és az ÚMTsz. alapján azonban valószínűsíthető, hogy Somogyban és Vasban is volt/van másodlagos (származtatott) jelentése a *káricál*,

cikákul, károg, lafatyol, lefetyél, nyivákol, nyeritt, nyihog, nyérvog stb. szavaknak. Az említett nyelvatlaszok gyűjtői és szerkesztői nem tekintették feladatuknak a származtatott jelentések gyűjtését és közzétételét. A hangutánzó szavak másodlagos, harmadlagos (származtatott) — a köznyelvbe is átkerült — jelentései sok esetben hiányoznak a dunántúli tájszótárakból; és fordítva: a köznyelvben ismert és használt hangutánzó szavak nyelvjárási jeletéseit nem közli az ÉKsz.. Ez nagy mértékben nehezíti a poliszémia kutatását.

A jelentésváltozás nyelvjárásainkban a szóteremtésnek egyik fontos eszköze-lehetősége, amely nem csupán az állathangutánzók körét érinti. Igen sok képszerű, szemléletes jelentéssűrítő szóösszetételben lehet kimutatni, hogy a metafora és a metonímia révén új, sok esetben elvontabb fogalmat jelölnek a tárgyi valósághoz kapcsolódó hangutánzó és egyéb szavak (SZABÓ 2007: 11–16, 121–132).

3.6. A szóhasadásról

A jelentésváltozással is összefügg, hogy a korábban hangzás tekintetében alig eltérő (több hangalakú) állathangutánzó szavak lassan egyalakúvá vál(hat)nak: például a *lafatol, lafátyol, lafatyol* 'mohón eszik' ma *lafatyol* a nyelvjárásokban. És arra is van példánk, hogy „egymás mellett él a régi és az új alak. A nyelv azonban az alakettőséget nem hagyja kihasználatlanul, s a kétféle alakhoz kétféle jelentést kapcsol, azaz szóhasadás következik be” (KESZLER 2000: 102–103). Úgy is felfoghatjuk, hogy a csaknem azonos jelentésű, kétalakú tömorfémából (pl. *csüng/csügg*) két önálló szótári egység (lexéma) jön létre (lásd az ÉKsz.-ben a *csügg* és a *csüng* szócikkeket és az NyKk.-ban a *csügg – csüng* szócikket).

A *csöttög/csattog* első két jelentése (1. Tárgy ismételten erős csattanó hangot ad. 2. Fülemlé v. más madár énekel.) sokáig azonos volt. Mivel azonban a *csöttög*-nek újabban ilyen jelentése is van 'pattogva beszél' (ÉKsz.), úgy tekinthetjük, hogy ma már nem azonos jelentésű a *csöttög/csattog* tőalternáció, vagyis a szóhasadás végbement. (Az ÉKsz.-ben a *csattog* és a *csetteg* két önálló szócikk, jóllehet a szójelentésekben vannak azonos momentumok.)

A tőváltozás a folyamatosság és rendszerszerűség érvényesülésével akár teljesebb szócsaládokat érinthet, illetve egy-egy szóval kapcsolatosan a szóhasadást követő alak- és jelentéskülönülés időben egymást követően többször végbemehet. Így lehet összefüggést felfedezni a *lapátol* és a *lefetyél* ige között. Vagyis a szóhasadás révén a *lapátol, lafátol, lafatyol, lafátyol* ige összetartozik a *lefetyél, lefetyül* igékkel is. A nyelvjárási szókincsben (a tájszótárak és a nyelvatlaszok adatai alapján) ez az összefüggés jól tanulmányozható; ám meglepő, hogy az ÉKsz.-ben és az ÉrtSz.-ben nincs *lafátyol, lafatyol* címszó, csak *lefetyél*. Ez azt jelenti, hogy a korábbi (nyelvjárási) *lafátyol/lefetyél* alakettőség a köznyelv szintjén megszűnt, mégpedig úgy, hogy a *lefetyél* kiszorította használatból a *lafátyol* -t. Valószínű, hogy a két jelentés kapcsolata a metaforikus jelentésváltozás eredményeként így alakult a szóhasadás előtt: $A_1 \leftarrow J_1 + J_2$. Vagyis a *lafatyol* ige alapjelentéséhez mellékjelentés kapcsolódott: 1. <Kutya, macska

stb.) mohón eszik, 2. (Ember az állathoz hasonlóan) mohón eszik. A szóhasadás után: $A_1 \leftarrow J_1$ és $A_1 \leftarrow J_2$. A két jelentés szétválása után a szóalak is változott: a *lafátyol*-t 'mohón eszik' a *lafatol*-t pedig 'fecseg' jelentésben kezdték használni. (A második képlettel a két jelentés szétválását jeleztem.) A dunántúli nyelvjárásokban ma a *lafatol* inkább az '(ember, állat) mohón eszik, iszik' jelentésben gyakoribb; s a *lefetyél*-nek is van ilyen jelentése. A 'feleslegesen, összevissza fecseg' jelentés a köznyelv szintjén inkább a *lefetyél*-hez fűződik.

Érdekes, hogy az ÚMTsz. *lapátol* címszava alatt szerepel ez a jelentés: (Kutya, macska az ételt, folyadékot nyelvével kanalazva) mohón eszik v. iszik. Lehet, hogy összefüggésben van a *lapátol*, *belapátol* ige a *lafatol*, *lafátyol* igék jelentésével. A *belapátol* igeinkben — nyelvjárási szinten és a köznyelvben is — máig él a 'mohón és gyorsan eszik vmit' jelentés. A *lapátol/lafatol* elkülönülését (a szóhasadást) az indíthatta el, hogy a *lafatol*-ban és később a *lafátyol*-ban elhalványult a korábbi 'mereget, kanalaz' alapjelentés. A *lafátyol/lafatol* alak-kettősség e g y a l a k ú v á v á l á s a még folyamatban van, hiszen a *lafátyol* inkább 'eszik, iszik', a *lafatol* pedig inkább 'fecseg' jelentésűvé kezd válni.

A *lefetyél* jelentései (1. (Állat) a nyelvét lapátként használva eszik v. iszik. 2. Vki habzsolva eszik v. iszik (vmit). 3. Összevissza fecseg.) a nyelvjárásokban máig megőrződtek, de a köznyelvben ma inkább csak az 1. jelentés használatos.

Hasonló változás figyelhető meg a *laffog/leffög* alak-kettősségben. A *laffog*-nak három jelentése van: 1. Lóg, csüng. 2. (Ember, állat) nehezen megy. 3. Összevissza beszél. A *leffög* jelentései: 1. Lóg, fityeg. 2. Lomhán, magát himbálva jár (ÚMTsz.). Ennél a szónál már hiányzik — a szótár szerint — a 'beszél' jelentés, és csak a nyelvjárásokban él tovább. Mivel várhatóan a *leffög* jelentései nem egyeznek meg teljesen a *laffog*-éval, ebben a szópárban ugyancsak előrehaladott állapotban van a szóhasadás folyamata.

Az állathangutánzó szavak alakváltozatainak elemzésében ÁhS. szerzői is utalnak szóhasadás lehetőségére, bár ezt a fogalmat nem említik: „Egy nyelvjáráson belül is keletkezhetnek párhuzamos alakok attól függően, hogy a nyelvnek szüksége van-e a jelentéskülönbség vagy a hangulati eltérés ilyenféle kifejezésére. A hangutánzó igék esetében ez mindig szükséges, mert a különböző intenzitású hangokat a képzők változatai nem tudják eléggé árnyaltan bemutatni” (BALOGH–KIRÁLY 1976: 63–66).

A szóhasadás jelensége nem ritka az állathangutánzó szavak jelentésfejlődésében. Ilyen alak-kettősségek tartozhatnak még ide: *gagyog/gügyög*; *gagyog/gágyorog*; *gőgicél/gőgicsél*; *dödög/dödörög*; *csudálatoskodik/csudákozik*; *csudáskodik/csodáskodik* = 'nagy zajt csap, lármázik'; *gőgicél/gőgicsél* stb.

3.7. A jelentésváltozással együtt járó szóhangulat-változás

A poliszemantikus állathangutánzó szónak is (ahogy minden szónak) van érzelmi oldala, hangulati értéke (KÁROLY 1970: 59).

A jelentésváltozást kísérheti a szóhangulat értékének módosulása. A változása során a korábban semleges hangulatú szóhoz akár amelioratív vagy pejoratív hangulat társulhat. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a „semleges hangulati értéket csak relatív semlegességnek szabad felfognunk, mert akár a jel hangalakját, akár denotatív jelentését nézzük, érzelmi és hangulati szempontból teljes semlegességről nem beszélhetünk” (KÁROLY 1970: 59).

A rosszalló hangulati érték összefügghet a szó alapjelentésének devalválódásával (korunkban erre sok példa van), és a jelentésváltozás is indikálhat szóhangulatváltást. HADROVICS LÁSZLÓ szerint „Az állati hangadás igéjének átvétele emberi hang jelölésére a legtöbb esetben pejoratív vagy legalábbis túlzó értékű. A *cincog* (egér), *kárál* (tyúk), *ugat* (kutya), *ordít* (szamár), *üvölt* (farkas), *röfög* (disznó), *bőg* (tehén), *nyerít* (ló) stb. igék a maguk főnévvel természetes közegükben színezetlen közlést adnak: »Az egér *cincogott*, a csikó nagyokat *nyerített*« stb. Ezzel szemben emberi hangot vagy emberi tevékenység hangját jellemezve értékük lebecsülő, rosszalló, túlzó lehet: »Ez a fiú még nem tud hegedülni, egyelőre csak *cincog*.«, »A gonosz banya örökké *kárált*.«, »A részeg már nem tudott beszélni, csak félálomban *röfögött* valamit.«, »Hiába *ugatom ki* a tüdőmet, ez a kölyök rám se hederít.«, »Ne *nyeríts* itt a fülembé!«” (1992: 312–313, lásd még ZSILINSZKY 2003: 177).

Az állathangutánzó szavak szóhangulati értékére nem utalhattak a vizsgált nyelvatlaszok (ÁhS., HiV.), mert erre a nyelvatlasz mint a szóközlés sajátos műfaja nem ad lehetőséget. Tájékozódásunkban — ha nem is következetesen — már törekedtek a szerzők arra, hogy a stílusérték és a szóhangulat változását rövidítésekkel jelöljék: pl. *durva* = a durva szóhasználatban, *gúny* = gúnyos hangulatú, *kedv* = kedveskedő, *rossz* = rosszalló, pejoratív hangulatú, *szép* = szépítő, javító értelmű, *tréf* = tréfás stb. Az ÉKsz.-ben a legkövetkezetesebb a szavak hangulati értékének jelölése.

Az állathangutánzók alapjelentése (lásd HADROVICS gondolatmenetét fentebb) a szóhangulat szempontjából közömbösnek, neutrálisnak mondható. A poliszemantikus jelentésüké viszont elmozdulhat a pejoratív és az amelioratív hangulati érték irányába. A *lefetyél* állatra vonatkozóan neutrális hangulatú, de emberre értve gúnyolódó szó.

Az amelioratív jelentésfejlődésre csak kevés példa van a poliszém jelentésű állathangutánzók között. Ezek a szavak tartoznak ide: *muzsikál* a tücsök, sáska, légy, szúnyog; *énekül* és *besziget* a tyúk, ha hívja csibéit (HiV.); *danol* a tyúk, ha szemet keres; *dödög*, *dadarikul* az anyalúd, ha hívja fiait (ÁhS.). A *danol*, *énekül*, *muzsikál*, *besziget* igék egyébként nem tényleges állathangot jelenítenek meg; azaz csak közvetetten utalnak a szóban forgó állat viselkedésére, érdekes hangjára. Az említett szavak inkább a hangfestő szavak közé tartoznak. (A valószínű hangutánzók és hangfestő szavak kapcsolatához lásd még BALOGH-KIRÁLY 1976: 54, 65–66).

Az ÁhS. és a HiV. legjellegzetesebb állathangutánzó igéit a szóhangulat és a stilisztikai érték foka szerint besoroltam egy virtuális skála megfelelő alrendszerébe. Virtuálisnak azért tartom ezt az értékjelzőt, mert a valóságban nem létezik, de vélhetően a nyelvi kompetencia alapján mindenki képes arra, hogy legalább a „tetszik”, „nem tetszik” szintjén minősíti ezeket a szavakat. Ehhez az ötletet KISS JENŐ monográfiájának 2.3.5.1. fejezete adta, amelyben a szinonimaskálán elhelyezett képzők rendszeréről van szó (1982: 134–135).

Rendszeremben a skála középvonalánál, az 0-val jelzett origónál vannak a neutrális hangulatú, egyúttal általános használatú igék. Ettől jobbra helyezkednek el — a számok növekvő sorrendjében — a negatív, pejoratív hangulatú szavak. Az origótól balra kerültek a pozitív stílusértékű, amelioratív hangulatú igék. Mindkét oldalon a kisebb számok utalnak a kisebb stílusértékre. Egy-egy alcsoportban azonos expresszivitású (legalább is annak vélt) szavak találhatók.

Az itt bemutatott rendszer kialakításában, egy-egy szó hangulati értékének megállapításában fogódzót jelentett az, hogy viszonylag jól ismerem a baranyai Hegyhát állathangutánzóit. (Feltűnően sok az egyezés a baranyai, somogyi és Vas megyei hangutánzók között.) Minősítéseim során tekintettel voltam továbbá arra, hogy melyik állatra vonatkozik az adott szó, illetve milyen kérdésre adták a választ az adatközlők a gyűjtés idején. Így — remélem — sikerült elhárítanom a szubjektivitás veszélyét.

Besorolásaim helyességének ellenőrzésekor az ÁhS. és a HiV. szómutatója alapján könnyen kikereshető az egyes szavak adattári helye.

A szóhangulat és stílusérték skálája:

Amelioratív értékűek				Neutrális értékűek		Pejoratív értékűek			
5	4	3	2	1	0	1	2	3	4

Amelioratív értékű szavak:

1. csoport: *viribül, ciripül, csiripöl, csérrög, csörög, pittyög, pittyög, sippogat, röttyög, retyög, retyög, koppogat*

2. csoport: *kettyérög, ketytyérög, csicsérög, csicsörög, csivitiül, csücsörög, csévétel, puttyog, kotyorog, kottyog, bekög*

3. csoport: *búg, zimmög, zümmög, döng, dönög, dünnyög, cincog, csacsog, csácsog, csürröget, gágicál, káricál, csacsorog, zipitál, kopocskál*

4. csoport: *dödörög, duruzsol, dorombul, dorombémoz, döngicsél, zizég, füttyörész, rikogat, dörmicülődik, bömbicöl, mormicul, mormicolódik, zsinatul, gagyarikul*

5. csoport: *orgonál, muzsikál, zenél, énekül, hegedül, danúgat, csudákozik, csodáskodik, gagyarikul, gigyörög, gögyörükül*

Neutrális értékű szavak: *kukorikul, kodácsul, mekög, mekög, ugat, csahol, hápog, gágog, bög, béget, kelepöl, zihál, kopog, kopácsul, csattog*

Pejoratív értékű szavak:

1. csoport: *cikákul, csattogat, szürcsöl, csemcsög, csámcsog, csámmog, dörömbül, kijabál, lármáz, kaffog, kaffant, rehög, nyehög, nyihog, burrog, brekög, brekög*

2. csoport: *nyérvákul, nyávog, nyeffen, mokog, morog, nyüszköl, szűkül, lafatol, lapátol, lafátyol, lafatyol, lefetyül, süvölt, süvitt, visitt, hujjog, hujjogat, böffög, böffent, sziszég, sziszög*

3. csoport: *recség, recsög, hamsol, kárrog, vijjog, vinnyog, rikittoz, kërrog, vèrrog, kèrrög, hørög, røfög, prüszköl, püsszög, bufog, buffanik*

4. csoport: *varcsog, vartyog, vèrcsog, vèrnyog, sir, vicsogat, hèrákul, harákul, tutul.*

A neutrális hangulatú szavak alapjelentése változik, ha az állathangutánzó szót emberre vonatkoztatva használjuk (*Ne ugass itt nekem a tisztességről!*), az *ugat* ige pejoratív hangulatú szóvá válik.

3.8. Szinonim jelentések az állathangutánzó szavak kapcsolatában

Ha a dialektológiában kevésbé jártas olvasó rátekint a vasi és muravidéki nyelvatlasz (HiV.) 22. adatlapjára, és azt látja, hogy *A tyúk hangja, ha a torkán megakad valami* hívómondatra egy-egy kutatóponton átlagosan 2-3 állathangutánzó igét jegyeztek fel a gyűjtők, akár egymással szinonim viszonyban levőknek tekintheti — mondjuk — az 1. kutatópont lexémáit (*kárrog, kèrrög, cikákul, hèrákul*). Van is alapja ennek a véleménynek, ugyanis az említett négy lexéma egyaránt a tyúk sajátos, fulladás közeli hangadására utal. Ha ez igaz, akkor ezek a szavak egymásnak szinonimái.

A forrásul használt nyelvatlaszokban (ÁhS., HiV.) a felsorolt lexémák között azért van jelentésbeli kapcsolat, mert ezek a *h i p e r o n i m a* szerepű kérdésre adott válaszok más-más valósággrészletre (beszédbeli szituációra) vonatkozó fogalmak. Közöttük definíciókkal alig rögzíthető, árnyalatnyi eltérést lehet megállapítanunk. Azaz nem teljes köztük az ekvivalencia. Ha a tyúk torkán megakad valami, akkor a csaknem fulladás kezdetén elakad a hangja és *cikákul, csikákul*; ha már-már fullad, akkor *hørög, krètyog*; ha szabadulni szeretne a torkán akadt kukoricaszemtől, akkor már *kárrog, kèrrög, krákog, hèrákul, kèrtyogat*; s végül: ha elhárul a fulladás veszélye, akkor *sziszákul, sziszég, szipákul* (HiV. 22). A *kárrog, kèrrög* veláris–palatális hangrendű szópár (a *kárr-*, *kèrr-* szótó -g gyakorisító képzős alakjával) — a hangutánzás révén — azt fejezi ki, hogy a tyúk furcsa és feltűnő hangadása ismétlődik. A *hèrákul* (köznyelvi megfelelője a *harákol*) ige a tyúknak azt a válságos állapotát jeleníti meg, amikor a torkán megakadó valamit (magot, kavicsot) a levegő zajos kipréselésével igyekszik eltávolítani.

Az itt felsorolt példákból jól kitűnik, hogy — az eltérő valóságvonatkozások és a más-más beszédshituáció miatt — abszolút értelemben nincs szinonim viszony az egyes fogalmak alá sorolható valamennyi állathangutánzó szó között. A 22. adatlapon szereplő muravidéki *sziszég* azért sem lehet a többi szó szinonimája, mert vasi nyelvterületen nem használatos ez a szó. Még azt is figyelembe kell venni, hogy nem azonos a valóságvonatkozása a *sziszég* igének Vas megyében;

ugyanis a tyúk, gúnár, macska, kismacska, pulyka, sáska, ürge, a nedvesen égő fa és az ember hangjára egyaránt vonatkozik, illetve vonatkozhat (HiV. 22, 35, 36, 48, 51, 58, 60, 143, 195). Somogyban a *sziszég* és *sziszög* szó a gúnár és a macska hangját jelöli (ÁhS. 32., 51). (A jelentés komplex fogalmához lásd KÁ-ROLY 1970: 59. d), e) és f) pontja alatt olvasható gondolatokat.)

Az aktuális valóságészlet és a szót használó ember pillanatnyi lelkiállapota, közlési szándéka együtt határozza meg, hogy a rendelkezésre álló rokon (vagy majdnem rokon) jelentésű szavak közül melyiket kell/lehet választani az adott szituáció lényegének kifejezésére. A vasi-muravidéki és a somogyi nyelvatlasz egy-egy kutatópontján a kérdőmondatra adott válaszok (szavak) között lehet *s z i n o n i m v i s z o n y*, de a szavak valóságvonatkozása alapján elkülöníthetők az egyes részrendszerek, *s z i n o n i m a c s o p o r t o k* is. Somogyban a *Milyen hangot ad a disznó, amikor ölésre lefognak?* ezeket a válaszokat kapták a gyűjtők: *ré, rén, sír, sir, sivitt, sikonyál, sivalkodik, visonyá, orditt, jajgat, kornyikál*. Közös jelentésmozzat ezekben a szavakban 'a disznó (rémületében) éles, erős hangot hallat'. Minthogy ezek a szavak más-más szemléleti alapon keletkeztek, a jelentésük sem lehet teljesen azonos, de vélhetően szinonim viszonyban vannak ezek szavak: *ré, rén, sir, sír* (az adatok első részrendszerében), *sivitt, sikonyál, sivalkodik, visonyál* (az adatok második részrendszerében) és *orditt, jajgat, kornyikál* (az adatok harmadik részrendszerében). A szóhasználatban nemzedéki különbségek is létezhetnek. Valószínű, hogy az idősebbek beszédében a *ré, rén*, a fiatalabb nemzedékek nyelvében a *sir, sír* a szokásosabb szó. Az ÁhS. 81. kérdéséhez (*Milyen a ló hangja, ha megijed?*) — a kapott adatokból — négy csoportot hoztak létre a közétevők. Az egyes csoportok szavait a morfológiai hasonlóságokon kívül a jelentésbeli hasonlóság köti össze. Az 1. csoport 12 lexémájában közös a *hor-* elem, és itt a szinonim jelentések szerint még kisebb csoportokat lehet elkülöníteni. Valahogy ebben a formában: *horkul, horkan, horkanik*, talán még a *harákul* is | *hortyog, hortyoG, hortyogat* | *horpitál, hörpitál*. Még távolabb esik ezektől a szűkebb részrendszerektől a *nyeritt, nyerint, nyerént* | *nyehög, nyehöG, nyihog*. A köznyelvben (lóra értve legalábbis) ismeretlenek a 3. csoport lexémái: *pisszög, prisszög* | *trüsszög, tussog* | *sunyog, sunnyog* | *szusszant* | *siként, sikint* | *visint, visént* | *röffent, röffenek*. Az utóbbiak egyáltalán nincsenek szinonim viszonyban a *horkan, horkul, horkanik* stb. igékkel.

A HiV. lexémáit kérdőmondatok és kutatópontok szerint elkülönítve közölték a szerzők különösebb rendszer nélkül. Ezért a szinonimaviszonyokat itt nehezebb felismerni, mint az ÁhS. adattárában. Csak sejteni lehet például, hogy a 34. adatlapon (*Az éhes kiskacsa hangja...*) található hangutánzó szavak jelentéskapcsolataiban milyen részrendszerek léteznek. Talán ilyenek: *háppog, hápog, sáppog* | *sipog, siporog, sippogat, sipákul, csipog, csépog* | *csibég, csipég, csiporog* | *retyég* | *zsinatul* | *sir* | *zsáppog, zsábog* | *hippég, pihég*. A fent említett szinonim

jelentésű szavakat nem tekinthetjük — jelentésük alapján — egyenlő értékűnek. Valóságvonatkozásuk szerint ugyanis csak meghatározott szituációk jelölésére alkalmasak. Más példával is illusztrálva: ha a ló megijed, és ez *tüsszögéssel* jár, ennek megnevezésére a *trüsszög* szó illik, a *nyerít* nem. A *nyeritt*, *nyerint* és *nyerént* biztosan szinonim jelentésű a jelentésbeli azonosság alapján.

A szinonim viszony megállapítását nehezíti még az, hogy két szó között lehet egy fonémányi eltérés (a vasi-muravidéki nyelvatlaszból: *cikákul* – *csikákul*, *csibég* – *csipég*; *kottyog* – *kotyog*; *vércsog* – *vércsög*, *csipég* – *csippég*, *csipereg* – *csipörög* a somogyi nyelvatlaszból: *pisszög* – *pisszög*; *pisszög* – *pisszök*, *sziszög* – *sziszög*; *prüszköl* – *prüszküll* stb. A felsorolt szópárok tagjait a l a k - v á l t o z a t o k n a k tekinthetjük (lásd NyKk. 1: 139–143).

Az állathangutánzó szavak között létező szinonim viszony megértéséhez feltétlenül ismernünk kell azokat a valósághelyzeteket, amelyekre e szavak vonatkoznak. Hogy milyen valóságreszlet volt a szavak mögött a gyűjtés idején, erről hitelesen az adatközlők és a gyűjtők tudnának beszámolni. Aki csak felhasználja az adatokat (mint e sorok írója), csupán az állatok viselkedésére vonatkozó tapasztalatai segítségével képes megfogalmazni a hangutánzó szavak jelentésbeli különbségeit.

Az állathangutánzók használatának szituáció(k)hoz kötöttségét KIRÁLY LAJOS is megemlíti a hangutánzó igék tájszóváltozatairól szóló dolgozatában (2003). Szerinte „Az a tény, hogy a lúd sajátos sziszegését utánzó igéken kívül még másféle hangutánzók is szerepelnek (pl. *fúj*, *gágog*, *károg* stb.), az állathang összetett jellegével hozható kapcsolatba. Mivel egy meghatározott szituációban a lúd nemcsak *sziszög* az idegenre, hanem *fúj*, esetleg hangosan *gágog*, *rikácsol* is feléje, természetes tehát, hogy egyes adatközlők válaszuk megadásakor a *sziszegés*, mások a *gágogás* mozzanatát idézik fel, és ennek megfelelő hangutánzó igéket mondanak” (2003: 82, 84). Hozzátehetjük: az adott szituáción kívül a hangjelenséget megnevező ember percepciója és pillanatnyi lelkiállapota is meghatározza, hogy a többféle hangutánzó közül melyiket érdemes a beszédben említeni.

Ha pusztán a formális logika szempontja, vagyis az alá-, fölérendeltségi viszony alapján foglaljuk rendszerbe az állathangutánzó szavakat, akkor ezeket a kategóriákat használhatjuk: a nyelvatlaszok adott kérdéseiben szereplő fogalomra mint hiperonimára adott válaszok (lexémák) hiponimák, mert alárendelt viszonyban vannak a főjelentéssel. Egyúttal a hangzás (valamint a szó írott képe) és a hasonló jelentés alapján egymással is összetartoznak. Ebben a tekintetben meg kohiponimák (HANGAY 2004: 505–507).

A hiponimák között — kisebb csoportok szerint — lehet szinonim viszony is. Például 'A macska hangja, ha szeretne bemenni a házba' mint főjelentés (hiperonima) alá tartozó hiponimák: *nyávog*, *nyivákul*, *nyávogat*, *nyávikul*, *nyáugat*, *nyácsog* | *jajgat*, *sir*, *biën*, *nyöszörög* | *jajgat* (HiV. 50).

3.9. Mikor keletkezettek az állathangutánzó szavak?

Az állathangutánzók keletkezésének idejét nehéz megállapítani. ZSILINSZKY ÉVA szerint „E szavak szóképzési helyzete következtében ugyanis első írásos megjelenésük a keletkezés idejénél olykor több évszázaddal későbbre is eltolódhat” (2003: 196). Azt is figyelembe kell vennünk, hogy e szavak spontán módon, szinte folyamatosan jönnek létre, és eléggé változékonyak még a kisebb nyelvközösségeken belül is.

Mivel e tanulmány állathangutánzó szavainak kora fontos lehet a további kutatások számára, itt feltüntettem azt is, hogy az Adattár címszavainak első írásos adata melyik évszámhoz köthető. Valamennyi szó belső keletkezésű.

1456: karattyol < Hu. er. | 1493: nyekeg < Hu. er. | 1512: csattog < Hu. er. | 1546: mekeg < Hu. er. | 1552: sziszeg < Hu. er. | 1556: szüköl < Hu. er. | 1615: káricál (1604: kárál a.) < Hu. er. | 1604: danol (1604: dalol a.) < Hu. er. | 1673: nyivákol < Hu. er. | 1755: nyeheg (1755: nyihog a.) < Hu. er. | 1756: szeszereg < Hu. er. | 1756: sziszereg (1791: szeszereg a.) < Hu. er. | 1780: süvít (1780: süvölt a.) < Hu. er. | 1785: rebben 1526: repes a.) < Hu. er. | 1792: lafátyol (1792: lafátol a.) < Hu. er. | 1792: lafatyol (1792: lafátol a.) < Hu. er. | 1794: csetteg < Hu. er. | 1799: cikákol < Hu. er. | 1805: dödörög < Hu. er. | 1838: lefetyel (1838: *Lefetelni* v. *lafatolni*) < Hu. er. | 1853–1854: nyervog < Hu. er. | 1855: nyeheg (1755: nyihog a.) < Hu. er. | 1858/1898: nyervákol < Hu. er.

A hangutánzók nyelvtörténeti vonatkozásaihoz lásd még ZSILINSZKY 2003: 177–178, 195–196, 373, 618–619.

3.10. Nyelvföldrajzi tanulságok

Az állathangutánzók változatosságának — az egyéb objektív tényezők mellett — nyelvföldrajzi okai is vannak. Az azonosságok oka az, hogy az állatok hangmegnyilvánulásait — lényegében — a különböző vidékek lakói ugyanúgy érzékelhették. Mivel a hangzást az adatközlők saját nyelvjárásuk hangjaival utánozták, és a szótóhoz sok esetben a helyi nyelvjárás jellegzetes toldalékmorfémáit illesztették, sajátos, csak az adott régió nyelvhasználatára jellemző, más vidékek állathangutánzóitól eltérő hangutánzók jöttek létre.

A szóhasználat területi kötöttségeit (meghatározottságát) — a poliszém jelentésű hangutánzókra vonatkozóan — a vizsgált két nyelvatlasz (ÁhS., HiV.) lexémáinak összehasonlításával állapítottam meg. Két nagy csoportot különítettem el: a) a két régióban teljesen azonos, illetve csak kisebb eltérést mutató szavakét és b) a csak egy régióban használt szavakét.

A *tyúk, ha szemet keres az udvaron* kérdésre adott azonos, illetve csak kissé eltérő alakú szavak az ÁhS.-ben és a HiV.-ben: *káricál, káricáll* (S = Somogy) – *karicsál* (V = Vas) | *kottog, kotyog, kottyog* (S) – *kottyog* (V) | < *kodácsul* > (S) – *kodácsul* (V) | *dödörikél* (S) – *dödörög* (V) | *danol, danul* (S) – *danúgat, énekül* (V) | < *rikácsul* > (S) – *rikácsul* (V).

Csak egy régió lexémái: *kodákul, dadog, dödög, dödörikél, danol, danul, pityök, potyorog* (csak az ÁhS.-ben) – *csudákozik, kárál, kotkodácsul, kotkodál, gágyorog, beszíget, totorog, totorikul, károg, kopogtat, koppogtat, kotor, krokog, darajgat* (csak a HiV.-ben).

A kakas hangja hajnalban... Azonosságok, kisebb eltérések: *kukorikul, kukorékol, kukoréko* (S) – *kukorikul, kukorékol* (V) | *kukorit, kukoritt, kukkurikul* (csak a HiV.-ben).

A kakas hangja, ha szemet talál, és... Azonosságok, kisebb eltérések: *kottog, kottyog, kottyog* (S) – *kottyog* (V) | *kottyogat* (S és V) | *kotyrog* (S és V) | *kodál* (S) – *kodákul* (V) | *kodácsol, kodácsul* (S) – *kodácsul* (V) | *kodákó* (S) – *kodákul, kotákul* (V) | *kotkodácsul* (S és V) | *gigyérész, gigyörtész, gügyörész* (S) – *gigyérész* (V) | *totyorog* (S) – *totorog* (V) | *kittyög-kottyog, kötyög, kurrog, kurrugat, kurrant, kurgyál, kotykodácsul, káricál* (Csak az ÁhS.-ben) | Egészen különös hangutánzók az ÁhS.-ben (*A kakas hangja, ha szemet talál...*): *kukoritt, kukorikul, kukorgat, kotyog, gügyög, gigyörész, gügyörész, csicsörörög, totyorog, pityörög, csatoráz, neszel, neszez, zsinatul* (csak az ÁhS.-ben). | *csudákozik, kijabál, ketyrög, ketyrög, kotág, kerrög, dödörög, kárrog, neszez* (csak a HiV.-ben).

A tyúk hangja, ha megtojt hangutánzói közül azonosságok az ÁhS.-ben és a HiV.-ben: *kodákol, kodákul, kodákó* (S) – *kodákul* (V) | *kodácsol, kodácsul* (S) – *kodácsul* (V) | *kotkodál* (S és V) | *kotkodácsul, kotkodácsol* (S és V) | *kotkodácul* (S és V); eltérések: *kottog, csatáz, csatázik, csatoráz, csatorász, rikácsul, rikogat, lármáz* (csak az ÁhS.-ben) – *kijabál, kátoz, danúgat, kotág, énekül, zsinatul, karicsál, csudákozik, kotkodácsul* (csak a HiV.-ben).

A nyugati (vasi) és somogyi nyelvjárási régióban vannak olyan állathangutánzó szavak, amelyek másutt (Tolna megyében, Baranyában, sőt az északdunántúli régióban) is máig létező szavak. A *csiripél, kodácul, kodácsol, kotyog, kottyog, lefetyél* stb. a köznyelvben is használt szavak. A tyúk és a kakas hangjeleire a vasi és a somogyi nyelvjárási régióban már más-más lexémák utalnak. (Lásd az Adattár ide tartozó szavait.)

A szemantikai egyezések között (Vas megyében és Somogyban egyaránt) különlegesen azok a szavak, amelyekben az állatok által keltett kellemes hangzás volt a szóalkotás alapja: *énekül, danúgat, karicsál, káricál, dödörikél, danol, pityög, potyorog, gágyorog, beszíget, gigyérész, gügyög* stb. Míg más lexémák a szárnyasok megriadásának kifejezői, és egyúttal veszélyt jelző szerepük is van: *csatáz, csatázik, kijabál, neszez, kátoz, csudákozik* ('csodáskodik'), *csatorász, rikácsul, rikogat, károg, kárrog, zsinatul* stb. A két csoport szavai nem csupán szemantikai szempontból érdemelnek figyelmet. Mivel az állatok viselkedésére utalnak, az etológiai kutatások számára is fontos információk hordozói.

A különleges lexémák közé sorolom még az ÁhS. és a HiV. lexémái közül az inkább hangulatfestőket, a *totorog, totyorog, totorikul* és a *kotor* szavakat.

A két nyelvatlasz szavainak nagy része valóságos tájszó: *gágyorog*, *gigyérész*, *kétyörög*, *mokog*, *zsáporog*, *potyorog*, *kotág* stb.

Az állatok érzelmkifejező hangjelzései azt igazolják, hogy „az állat képes a meglepedettség, az öröm, máskor a harag, a fájdalom érzésének” spontán kifejezésére (BALOGH–KIRÁLY 1976: 42–43), illetve azt is, hogy az állatokkal szoros kapcsolatban levő ember kódolni tudja ezeket a hangjelzéseket. A megértett jelek alapján általában megtaláljuk az állat viselkedésének megnevezésére legalkalmasabb szót, s ezt következetesen használjuk. Az elődeinktől örökölt állathangutánzó szavakat a szóhasználat révén átadjuk a következő nemzedékeknek. Ez lehet a magyarázat arra, hogy e szavak nagy részének több száz éves múltja van. A fenti példáinkból talán az is kitűnik, hogy az állathangutánzóknak nem csupán nyelvi értékük van, hiszen ezek a reliktumok az ember valóságismeretének, jellemének, az állatvilághoz való viszonyának is fontos megjelöltői, dokumentumai.

Meglepő eredményt hozhat, ha az állathangutánzókat tájnyelvi megfelelőit összevetjük a köznyelvi szókinccs ide vonható elemeivel. KIRÁLY LAJOS szerint 90–95 százalékuk valódi tájszó, számítás szerint, ugyanis ezek ismeretlenek a köznyelvi szókészletében. A *kuruttyol* címszó alá sorolható igék közül nincsenek meg az ÚMTsz.-ben például a következők: *bejjög*, *berettyül*, *bretyög*, *búgat*, *bőröl*, *bujtogat*, *buborog*, *bubborékol*, *bugyorász*, *bugyborász*, *bugdácsol*, *dörmicöl* stb. (2003: 84).

A HiV. adattárának lexémái azt bizonyítják, hogy a vizsgált nyelvjárási régióban (a vasi és muravidéki régióban) két fő nyelvjárástípust lehet elkülöníteni. A vasi adatok nagyjából egységesek, ám a muravidéki adatok között a vasi szavaktól eltérő lexémák is előfordulnak. A *golya* kelepelés közben a muravidéken *patog*, *pattogat*, Vas megyében nem (72. adatlap). „Az egér hangja *cincog* az őrségi és muravidéki kutatópontokon, de Kőszeghegyalján már a *sír*, *nyív* igealakot is használják a hangjelenség jelölésére” (HiV. 12–13). Az ÁhS. adatai alapján is megállapítható a kutatott terület nyelvjárási tagozódása: „Az északi rész viszonylag egységes nyelvjárási képet mutat” (BALOGH–KIRÁLY 1976: 26). Második egység a Kapos folyó melléke vagy régi nevén Vízmente. Harmadik a Kapostól délre eső zselici terület. A negyedik: Csököly és Szenna vidéke, amely az erős fokú diftongizálásával tér el az említett vidékek nyelvjárásától.

Természetesen egyezések, azonosságok is vannak a somogyi állathangutánzó atlaszában. Például a *kakas* hangját kifejező hangutánzó szó az egész nyelvterületen *kukorékol*, illetve e szó alakváltozatival: *kukorikul*, *kukorikó*, *kukorikú* és az *é* fonéma helyén diftongusos realizációkkal: *kukorékul* (ÁhS. 182). A vasi nyelvatlaszban *A kakas hangja, ha szemet talál az udvaron* hívómondatra a kutatási terület legtöbb pontján ezt a választ adták: *kottyog*, *kotyog* (HiV. 30).

Hangtani vonatkozású azonosságok a somogyi és vasi nyelvjárási régióban használatos állathangutánzó szavakban: *dorombul*, *kottyog*, *kodácsul*, *zsinatul*,

orditt stb. Hangtani eltérések: a vasi nyelvatlasz szerint a köznyelvi *é* és *ö* fonéma helyén nyitódó diftongus (*ie, üö*) hallható az egyes állathangutánzó szavakban: *biën, siëkodik, büöggg, nyüögg*. Somogyban meg záródó diftongusok vannak ezekben a szavakban: *bugyborëkol, rénnak* stb. A vasi atlaszban több a diftongusos szóalak, mint a somogyiban.

4. Összegzés

A poliszemantikus jelentésű állathangutánzó szavak kutatásának egyik legnehezebben megválaszolható kérdése az, hogy milyen nyelven kívüli és nyelvi feltételek között indulhat meg az állat hangjára és viselkedésére utaló hangutánzó igék alapjelentésének megváltozása, új jelentésekkel való bővülése. Ezért e tanulmányban részletes elemzéssel igyekeztem feltárni a jelentésváltozást előidéző jelentésintegráció összetevőit és működését. Vizsgáltam továbbá a jelentésváltozás típusait, a szinonim jelentésű állathangutánzók nyelvi-logikai rendszerét. Érdekes nyelvtörténeti vonatkozásai vannak az állathangutánzók korára utaló alfejezetnek. Az Adattárban levő dunántúli állathangutánzó szavak és a hozzájuk kapcsolódó jelentések lehetővé tették a téma fontosabb nyelvföldrajzi tanulságainak megfogalmazását.

Biztosan más szempontú elemzések is megvalósulnak majd a közeljövőben. Érdemes lenne a tanulmány címében jelzett téma vizsgálatát nagyobb nyelvjárási régiókban (az Alföldön, a Felvidéken, Erdélyben, a Tiszántúlon) is elvégezni. Így válna lehetővé, hogy a jelentéstani tanulságokon kívül a szóföldrajzi jellegzetességeket is feltárjuk — a magyar nyelvterület egészére vonatkozóan — a dialektológiai kutatások módszerével.

PESTI JÁNOS

Források

- ÁhS. = BALOGH LAJOS–KIRÁLY LAJOS (1976): *Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi atlasza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- AmTsz. = PESTI JÁNOS (2008): *Alsómocsoládi tájszótár*. Alsómocsolád, Teleház.
- BTsz. = BALOGH LAJOS (2004): *Büki tájszótár*. Szombathely, Vasi Szemle.
- BüTsz. = VÁRKONYI IMRE (1988): *Büssüi tájszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz. = PUSZTAI FERENC főszerk. (2003): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HhSz. = DALLOS NÁNDOR–PESTI JÁNOS (1999): *Hosszúhetényi szótár*. Hosszúhetény, Nemes János Általános Művelődési Központ.
- HiV. = GUTTMANN MIKLÓS–KÖBÖLKÚTI KATALIN (1987): *Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- KkSz. = MARKÓ IMRE LEHEL (1981): *Kiskanisai szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- KnTsz. = HEGEDŰS ATTILA (1992): *Kisnémedi tájszótár*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárásai Tanszéke–Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet.
- KoTsz. = SZABÓ JÓZSEF–SZ. BOZÓKI MARGIT (2000): *Koppány menti tájszótár*. Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum.
- MihTsz. = KISS JENŐ (1979): *Mihályi tájszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- OrmSz. = KISS GÉZA–KERESZTES KÁLMÁN szerk. (1952): *Ormánysági szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk. (1979–2010): *Új magyar tájszótár*. 1–5. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Irodalom

- BALOGH LAJOS–KIRÁLY LAJOS (1976): *Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1992): *Magyar történeti jelentéstan. (Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HANGAY ZOLTÁN (2004): Jelentéstan. In: A. JÁSZÓ ANNA szerk.: *A magyar nyelv könyve*. Budapest, Trezor. 477–518.
- KÁROLY SÁNDOR (1970): *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KESZLER BORBÁLA (2000): Az igetővek. In: KESZLER BORBÁLA szerk.: *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 95–103.
- KIRÁLY LAJOS (2003): Tíz hangutánzó ige somogyi tájszóváltozatai. In: KIRÁLY LAJOS: *Nyelvjárásai és névtani vizsgálatok Somogyban. (Cikkek, tanulmányok)*. Kaposvár, Kaposvár Megyei Jogú Város Közgyűlése. 79–84.
- KISS JENŐ (1982): *A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS JENŐ (2003): Általános kérdések. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 11–68.
- NyKk. = GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS szerk. (1980–1985): *Nyelvművelő kézikönyv*. 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PESTI JÁNOS (2010): A szóhasználat minősítései a köznyelvi és a nyelvjárás szótárakban. In: NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk.: *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 139–151.
- SEBEŐK, THOMAS A. (1965): Hogyan érintkeznek az állatok? *Nyelvtudományi Közlemények* 67: 291–307.
- SZABÓ JÓZSEF (2007): *A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék.

- ZSILINSZKY ÉVA (2003): Szókészlettörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 173–203, 372–392, 618–631.
- ZSILKA JÁNOS (1975): *A jelentés szerkezete. (A jelentés-mozgás egysége)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.